

Severogemerský (tzv. šoškárský) dialekt romštiny a jeho fonologická specifika*

The Northern Gemer (Šoškára) dialect of Romani and its phonological peculiarities

Šošce

Abstract

The Northern Gemer dialect is a cluster of closely related local varieties of Central Romani spoken in the northeast of the Gemer region of Slovakia. The dialect stands out in having undergone a perceptively salient series of shifts in the place of articulation of sibilants, which clearly delimit the dialect against neighbouring dialect regions and, at the same time, result in a phonologically uneconomical and typologically rare system of sibilants. In addition to background information on the sociolinguistic situation and the dialectological position of the dialect, the present paper provides a detailed diachronic analysis of the phonological system of sibilants in Northern Gemer Romani, discussing both developments within the sibilant system and developments of sibilants from non-sibilant consonants. While some of the changes may be convincingly motivated by phonological convergence due to the speakers' bilingualism in a contact language, other changes require an internal explanation and a reference to universal tendencies of sound change or to structural phonological parameters.

Key words

North Gemer Romani, Central Romani, phonology, sibilants, sibilant system, diachrony, sound change, language contact, convergence, dialectology, sociolinguistics

Jak citovat

Elšík, V. 2020. Severogemerský (tzv. šoškárský) dialekt romštiny a jeho fonologická specifika. *Romano džaniben* 27 (1): 91–134.

1 Viktor Elšík je ředitelem Ústavu obecné lingvistiky na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.
E-mail: viktor.elsik@ff.cuni.cz

* Tato studie vznikla za podpory projektu Univerzity Karlovy *Progres Q10: Jazyk v proměnách času, místa, kultury*. Za podrobné formální a podnětné obsahové komentáře k textu bych rád poděkoval Michaelu Beníškovi a dvěma anonymním recenzentům, za impulz ke zkrácení původně ještě delšího textu Pavlu Kubaníkovi a za pečlivé korektury všem členům redakce. Za intelektuální i lidskou podporu při dokončování textu pak Kateřině Pelegrinové.

Úvod

Romskými varietami, které můžeme souhrnně označit jako *severogemerský* dialekt romštiny, tradičně hovoří romské obyvatelstvo v severovýchodní části (z hlediska státních celků převážně slovenského) regionu Gemer. Severogemerský dialekt představuje jednu z několika desítek nářečních oblastí (stručně: dialektů)² severocentrální romštiny, v jejímž rámci patří k dialektům tzv. přechodným, tj. vykazujícím rysy, jejichž zdrojem je difuze jazykových inovací z jihu, z romštiny jihocentrální (Elšík et al. 1999: 278; Elšík 2003: 56–57).

Severogemerský dialekt se poměrně zřetelně odlišuje od romských dialektů sousedních, přičemž za diagnostickou a definiční severogemerskou inovaci můžeme považovat sadu posunů v místě artikulace sibilant (neboli sykavek), např. *s [s] > š [ʃ] nebo *č [tʃ] > c [ts]. Tyto hláskové změny jsou natolik percepčně výrazné, že jednu z nich romští mluvčí sousedních dialektů využívají k charakterizaci mluvčích severogemerské romštiny: říkají o nich, že *vakeren po š* „mluví na š“, nebo je dokonce označují jako *Šoškára* (singulár *Šoškári* „Šoškár“), tj. jako ty, kteří říkají *šoške* „proč“ místo v okolí běžného a původnějšího *soske*. Alternativně k termínu *severogemerský* dialekt (apod.) lze proto používat i termín odvozený z uvedeného exonyma, totiž *šoškárský* dialekt (apod.). Vzhledem k tomu, že není jisté, zda exonymum *šoškárský* apod. nenese nějaké stereotypní konotace, budu v tomto textu používat termín geograficky motivovaný.

Cílem tohoto příspěvku je podrobná diachronní analýza fonologického systému sibilant v severogemerské romštině, tj. strukturní oblasti, kterou dialekt v rámci centrální romštiny (a v některých ohledech i v rámci romštiny obecně) vyniká. Dva hlavní severogemerské posuny sibilant byly poprvé stručně popsány před více než dvaceti lety (Elšík et al. 1999: 302–303), a to na základě poměrně omezených dat ze dvou lokálních variet tohoto dialektu (uvedený popis byl následně v redukované podobě reprodukován v některých dalších romistických pracích, např. Matras 2002: 52–53; Baló 2020: 141). V této práci nabízím podstatně podrobnější deskripci severogemerského systému sibilant a jeho vývoje a rozšiřuju ji o popis některých dalších, strukturně souvisejících hláskových změn. Popis zakládám především na jazykových datech získaných v posledních dvou dekáдах terénním výzkumem přímo v severogemerských romských komunitách.

V první kapitole severogemerský dialekt romštiny stručně představím: popíšu jeho geografický rozsah a jazykovou situaci jeho mluvčích, podám jeho základní dialektologickou charakteristiku a také představím zdroje svých jazykových dat. Deskriptivním jádrem příspěvku jsou následující dvě kapitoly, v nichž na pozadí

2 Termín *dialekt* budu v tomto textu používat mj. ve smyslu nářeční oblasti, tj. regionálně vymežitelného souboru blíže příbuzných lokálních variet. Zde použita klasifikace lokálních variet romštiny do nářečních oblastí vychází z klasifikace v připravovaném atlasu centrální romštiny (Elšík et al., v přípravě).

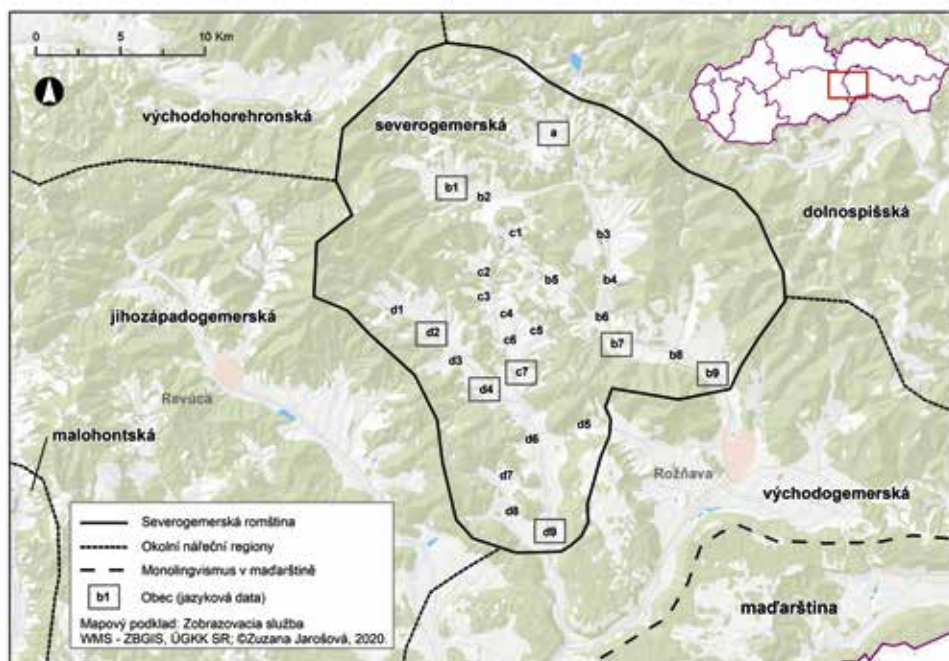
východního systému sibilant podrobně probírám jednotlivé severogemerské změny zasahující původní sibilanty (kpt. 2) i změny, jimiž vznikají sibilanty nové (kpt. 3), a nastiňuji možnosti chronologizace těchto změn i hypotézy o jejich motivaci. Poslední, čtvrtá kapitola shrnuje hlavní body textu a naznačuje možné perspektivy dalšího výzkumu.

1 Severogemerská romšтина

1.1 Geografické vymezení

Oblast severogemerského dialektu romštiny (viz též Mapa) se, jak už bylo řečeno, rozléhá v severovýchodní části regionu Gemer. Ten odpovídá uherské župě gemerské (maďarsky *Gömör*), resp. od roku 1802 gemersko-malohontské (maďarsky *Gömör és Kishont*). Dnes se území župy, kromě malého jihovýchodního cípu, nachází na území Slovenska a oblast severogemerského dialektu plně v hranicích slovenského okresu Rožňava. Také v rámci gemerské župy patřily všechny obce na území severogemerského dialektu romštiny do rožňavského slúžnovského okresu, jen město Dobšiná tvořilo v rámci župy samostatný městský okres.

V rámci dnešního okresu Rožňava zabírá oblast severogemerské romštiny zhruba jeho severní polovinu, s výjimkou nejsevernějšího cípu, kde se na jižních hranicích Slovenského ráje nacházejí dvě horské obce, Stratená a Dedinky, jež dříve patřily do župy spišské a Romové v nich nikdy nežili. Na jihu se

severogemerská romština potkává s romským dialektem východogemerským, který zabírá část jižní poloviny okresu Rožňava. Myšlená hranice mezi severogemerským a východogemerským dialektem romštiny probíhá mezi Kunovou Teplicou a Paškovou, pak od jihu k severu Plešiveckou planinou, dál mezi obcemi Honce a Rožňavské Bystré, pak hřebenem Turecké a nakonec mezi Betliarem a Nadabulou.³ Od dalších romských dialektů – ty už se nacházejí mimo území rožňavského okresu – je severogemerská romština oddělena horami: na severovýchodě a východě od dialektu dolnospišského Volovskými vrchy; na jihu a jihozápadě od dialektu jihozápadogemerského Koniarskou planinou, Hrádkem a Stolickými vrchy; a konečně na severozápadě od dialektu východohorehronského nejsevernějším výběžkem posledně zmíněného pohoří.

Severogemerské území, kam patří 26 obcí, můžeme z geografického hlediska rozčlenit do čtyř oblastí (alfanumerické kódy lokalit odkazují k Mapě): (a) *Dobšinskou* oblast na úplném severu území dialektu tvoří pouze město Dobšiná [a], táhnoucí se podél Dobšinského potoka, levostranného přítoku řeky Slané; (b) *Hornoslánská* oblast sestává z několika vesnic v údolí horní Slané: po směru toku (zhruba od severozápadu k jihovýchodu) to jsou Rejdová [b1], Vyšná Slaná [b2], Vlachovo [b3], Gočovo [b4], Kobeliarovo [b5] (v údolí Kobeliarského potoka), Nižná Slaná (a její část Nižnoslánská Baňa) [b6], Henckovce [b7], Gemerská Poloma [b8] a Betliar [b9]; (c) *Hankovská* oblast v povodí Hankovského potoka, levostranného přítoku řeky Štítník, zahrnuje (od severu k jihu) obce Brdárka [c1], Hanková [c2], Markuška [c3], Slavoška [c4], Kocelovce [c5], Petrovo [c6] a Roštár [c7]; (d) konečně *štítnická* oblast sestává z vesnic v údolí řeky Štítník a jejích menších přítoků: jsou to (od severu k jihu) obce Čierna Lehota [d1], Slavošovce [d2], Rochovce [d3], Ochtiná [d4], Honce [d5] (na Hončianském potoce), Štítník [d6], Gočaltovo [d7] a Rozložná [d8] (obě na Gočaltovském potoce) a nejjihnější Kunova Teplica [d9].

3 Východogemerským dialektem romštiny se – podle přímých či zprostředkovaných informací z terénu – dodnes, aspoň ve starších generacích, hovoří v okresním městě Rožňava (včetně jeho částí Nadabula a Rožňavská Baňa) a v obcích Čučma, Pača, Krásnohorské Podhradie, Drnava, Jovice, Rudná, Rakovnica, Rožňavské Bystré, Brzotín, Slavec (včetně části Vidová), Plešivec, Pašková, Gemerská Hôrka a donedávna také v obci Meliata. Také varieta obce Hucín v okr. Revúca vykazuje mnohé rysy východogemerského dialektu. Na úplném východě okresu, v obci Bôrka, která byla původně součástí turňanské župy a ke Gemeru přičleněna až v roce 1882, mluví Romové varietou turňanského dialektu romštiny. V nejjihnějších obcích okresu, mj. ve většině těch, které v minulosti patřily do tornalského slúžnovského okresu gemerské župy (Dlhá Ves, Bohúňovo, Čoltovo, Bretka a Gemerská Panica); v obcích na Silické planině, původně turňanských a od roku 1882 gemerských (Silica a Silická Brezová); a v obcích na úplném jihovýchodě okresu, které byly až do roku 1922 součástí abovsko-turňanské župy (Hrušov, Jablonov nad Turňou a Hrhov), tradičně žijí Romové, jejichž rodným jazykem je už po mnoho generací maďarština.

1.2 Romské obyvatelstvo

Ze všech hornouherských žup právě na Gemeru žilo, od konce 19. století až do druhé světové války, nejvíce Romů (např. Matlovičová et al. 2012). Z Rožňavska existují dosti podrobné informace o době usazování Romů a vzniku romských osad, včetně některých obcí severogemerských: sedentarizace (usazování) už od roku 1731 je doložena v obcích Gočovo, Kobeliarovo a Kunova Teplica, od roku 1770 v Dobšíně a v obcích Betliar, Čierna Lehota, Hanková a Kocelovce a od roku 1830 v obci Honce (Jurová 2008: 142). V roce 1785 bylo na celém Gemeru evidováno 327 romských rodin, nejvíce ve Štítníku a v Dobšíně (např. Matlovičová et al. 2012), tj. v rámci severogemerské oblasti. O století později žilo podle dat z celouherského sčítání romského obyvatelstva v roce 1893 na Gemeru už 5 552 Romů, kteří tvořili 3,4 % všeho obyvatelstva; výrazné zastoupení mělo romské obyvatelstvo mj. i v některých obcích severogemerských, zvl. ve Štítníku, Slavošovcích a Čierne Lehote (Keményfi 2002: 59).

Podrobná data o etnickém složení jednotlivých obcí, jež bylo v Uhrách mapováno otázkou po mateřském jazyce, byla s desetiletou periodicitou pořizována mezi lety 1880 až 1910, přičemž romské obyvatelstvo je vysoce pravděpodobně skryto pod hlavičkou „ostatní“.⁴ Ze všech 26 severogemerských obcí byla tato kategorie v roce 1880 zastoupena ve 20 obcích (268 osob tvořících 1,38 % všech obyvatel), v roce 1890 v 18 (330 osob a 1,76 %), v roce 1900 ve 13 (350 osob a 1,75 %) a v roce 1910 ve 23 (603 osob a 3,01 %). Některá data – např. nepatrný počet „ostatních“ ve Štítníku v roce 1880 nebo jejich absence v Rejdové v roce 1900 při jejich značném počtu v ostatních cenzech, ale i relativně nízký podíl kategorie „ostatních“ vzhledem k podílu romského obyvatelstva v celouherském sčítání v roce 1893 – naznačují, že obecní sčítací komisaři v některých případech zahrnovali místní romské obyvatelstvo pod jiné kategorie. Ve všech uvedených sčítáních důsledně chybí kategorie „ostatní“ pouze v obci Hanková, a lze tedy předpokládat, že už na začátku 20. století žili Romové v naprosté většině severogemerských obcí.

V posledním sčítání obyvatel (SODB 2011) se k romské národnosti přihlásilo 1 378 obyvatel severogemerské oblasti, což představuje 6,48 % celkové populace (21 258 osob). Skutečnému počtu obyvatel, kteří se v každodenních, neinstitucionálních kontextech identifikují jako Romové, se však pravděpodobně více blíží údaje z externích cenžů. Podle ARKS 2013 žilo v oblasti 6 508 Romů, kteří tvořili téměř třetinu (31,72%) všeho obyvatelstva (20 516 osob). Nejvíce Romů žilo ve městě Dobšíná, více než 100 romských obyvatel mělo ještě dalších 13 obcí (Slavošovce, Gemerská Poloma, Štítník, Nižná Slaná, Roštár, Kunova

⁴ S ohledem na současnou sociolingvistickou situaci romských komunit v severogemerské oblasti (viz odd. 1.4) lze předpokládat, že v této době byli rodilými mluvčími romštiny všichni nebo téměř všichni Romové.

Teplica, Ochtiná, Rejdová, Kobeliarovo, Čierna Lehota, Henckovce, Rochovce a Rozložná) a menší romské komunity eviduje ARKS 2013 v šesti dalších obcích (Betliar, Kocelovce, Gočaltovo, Markuška, Slavoška, Petrovo). Žádné romské komunity ARKS 2013 nezaznamenává v šesti obcích, mj. i vzhledem k tomu, že tato publikace uvádí údaje o romském obyvatelstvu obce pouze v případě, že přesahuje počet 30 osob (s. 12). Ostatní zdroje však naznačují, že v některých z těchto obcí pravděpodobně menší počet Romů (a mluvčích romštiny) dodnes žije.⁵ Že v ní dnes nežijí žádní Romové, lze s jistotou říct pouze o jediné obci severogemerské oblasti, a tou je Vlachovo. Z této obce, v níž se původně nacházela velká romská osada, byli v roce 1966 všichni Romové (156 osob) vyhnáni (srov. Kováč & Kováčová 2013: 12).⁶ Podle informací z terénu se odstěhovali částečně do českých zemí (mj. do Šternberka, Uničova, Ostravy, Loun a Mostu) a částečně za příbuznými do okolních obcí (mj. do Dobšíně).⁷ Lze tedy shrnout, že až do nedávna, do roku 1966, žili Romové ve všech 26 obcích severogemerské oblasti.

Podle externích údajů dnes Romové tvoří početní většinu ve třech obcích oblasti (Roštár, Ochtiná a Rozložná) a ve výrazné většině obcí (totiž v 19 z 26) mají více než pětinový podíl. Podle ARKS 2013 se na severogemerském území nachází 16 prostorově segregovaných romských lokalit mimo vlastní obec nebo na jejím okraji a tři výrazné romské koncentrace uvnitř obce, v nichž žije celkem více než třetina (37,08 %) všech severogemerských Romů. Romské osady s více než stovkou obyvatel se nacházejí (řazeno podle velikosti) v Dobšíně, Roštáru, Rejdové (osada *Halen*), Slavošovcích (osady *Hirsch* a *Breh*), Kobeliarovu, Nižné Slané a Ochtině, menší pak v Kocelovcích, Čierne Lehotě, Henckovcích, Markušce (osada *Mníšok*), Kunově Teplici, Slavošce, Gočaltovu, Petrovu a Rozložné. Necelé dvě třetiny severogemerských Romů žijí v rámci obcí rozptýleně mezi neromským obyvatelstvem, mj. všichni Romové v obcích Betliar, Gemerská Poloma, Rochovce a Štítník.

Podle informací od romských konzultantů v navštívených lokalitách je romské obyvatelstvo severogemerské oblasti subetnicky homogenní (v oblasti nežijí komunity např. olašských Romů nebo Sintů). V obci Kunova Teplice dnes

5 V obci Brdárka ještě ARKS 2004 eviduje 20 romských obyvatel a v posledním sčítání (SODB 2011) se zde několik obyvatel přihlásilo k romštině jako mateřskému a domácímu jazyku. V obci Gočovo se v posledním sčítání (SODB 2011) k romské národnosti přihlásilo sedm obyvatel. V obci Hanková se ještě v roce 1991 k romské národnosti přihlásilo 19 obyvatel (SLDB 1991) a v posledním cenzu (SODB 2011) se několik obyvatel přihlásilo k romštině jako mateřskému a domácímu jazyku. V obci Vyšná Slaná jsou Romové naposledy externě evidováni v roce 1989, ještě v roce 2001 se tu však jeden člověk přihlásil k romské národnosti (SODB 2001) a v roce 2011 jeden člověk deklaroval romštinu jako domácí jazyk. V obci Honce jsou Romové naposledy evidováni v roce 1989, v novějších cenzech už zde žádné romské obyvatelstvo nefiguruje.

6 Kováč & Kováčová (2013: 12) to formulují následovně: „Najväčší pokles v počte obyvateľov nastal v roku 1966 v dôsledku konfliktu medzi vlachovskými občanmi a rómskou menšinou, keď sa z obce muselo vysťahovať 156 Rómov.“ Z kontextu plyne, že vlachovskými občany míní neromské obyvatelstvo obce.

7 Tyto informace čerpám z nepublikovaných poznámek romistky Hany Šebkové (1952–2004), která je získala od svých romských konzultantů v Dobšíně a Roštáru v roce 1999.

vedle rodin, jejichž tradičním rodným jazykem je severogemerská romština, žije také mnoho romských rodin původem z obce Pašková, kde se tradičně mluví romštinou východogemerskou. Maritální vazby mimo severogemerskou oblast (např. mezi Dobšinou a dolnospišskou oblastí, Rejdovou a východohorehronskou oblastí, Betliarem a oblastí východogemerského dialektu, Gočaltovem a oblastí jihozápadogemerského dialektu) jsou z terénu doloženy, přesto však zdá se výrazně převládá výběr partnerů v rámci nářeční oblasti.

1.3 Kontaktní jazyky

Mluví romštiny – v některých komunitách s výjimkou malých dětí – jsou obecně bilingvní, resp. multilingvní a vysoce kompetentní v jazyce, resp. jazycích místní socioekonomicky dominantní (a dodnes či donedávna i početně většinové) populace (např. Matras 2002: 238). Totéž jistě platí a i v minulosti platilo o mluvčích romštiny severogemerské. Zatímco v minulosti byla celá oblast severovýchodního Gemeru výrazně (a proměnlivě) multietnická, s jazykovým elementem nejen slovenským, ale i maďarským, německým a rusínským, dnes je neromské obyvatelstvo naprosté většiny obcí převážně slovenské a hlavním kontaktním jazykem severogemerské romštiny je slovenština.

Byť dnes většina obyvatel oblasti ovládá i spisovnou slovenštinu, byl severogemerský dialekt romštiny po značnou část své historie primárně v kontaktu s místní slovenštinou dialektní. Slovenská nářečí v oblasti severovýchodního Gemeru se řadí do dialektní skupiny gemerské, jež tvoří součást nářečního celku středoslovenského (např. Vážný 1934: 290–294; Štolc 1994; Tó bik 1957, 2018). Zatímco v dobšinské a hornoslánské oblasti nacházíme slovenská nářečí tzv. *východogemerská* (nebo také nářečí Slánského údolí či stručně *slánská*), jež vykazují mnohé znaky přechodné k dialektům východoslovenským (např. Vážný 1934: 294; Tó bik 1937; Habovštiak 1962: 11–12), v oblasti hankovské a štítnické se nalézá jedna ze tří podskupin slovenských nářečí tzv. středogemerských, totiž nářečí Štítnického údolí či stručně *štítnická*.

Běžná znalost maďarštiny mezi mluvčími severogemerské romštiny byla v současnosti potvrzena jen v Kunově Teplici, nejjižnější obci oblasti, v níž si maďarské obyvatelstvo udrželo většinu až do konce 20. století (SLDB 1991). Vzhledem k většímu rozšíření maďarského obyvatelstva v uherských dobách však můžeme předpokládat, že v minulosti byla maďarština významným kontaktním jazykem severogemerské romštiny, a to zvláště v jižnějších a větších obcích oblasti (např. v roce 1910 se k rodné maďarštině přihlásila více než pětina obyvatel obcí Štítník, Dobšina, Betliar, Slavošovce, Rozložná a Gočaltovo a více než desetina obyvatel obcí Ochťiná, Nižná Slaná, Hanková a Henckovce). Kromě toho byla maďarština ovšem i úředním jazykem Uher. Maďarské dialektní variety v oblasti jsou řazeny do nářeční podskupiny Slánského údolí (*Sajó völgyi*) v rámci

východopalócké (*keleti palóc*) nářeční skupiny, jež je sama součástí širšího palóckého nářečního regionu (Imre 1971: 356–358, 370; Presinszky 2011: 212–214).

Původně velmi silně zastoupené německé obyvatelstvo, přítomné v oblasti už od 13. století (např. Horváthová 2002), bylo postupně slovakizováno, ještě v roce 1910 však tvořilo malou menšinu v několika obcích oblasti (mj. Slavošovce, Nižná Slaná a Betliar). Německý ráz si nejdéle zachovalo město Dobšiná, kde se ještě v roce 1900 k rodné němčině hlásila většina (55,91 %) obyvatel. V roce 1910 se zde podíl tří hlavních jazykových skupin (rodné němčiny, slovenštiny a maďarštiny) v zásadě vyrovnal. Ve městě byl v té době i mezi neromským obyvatelstvem doložen rozsáhlý multilingvismus (Lux 1959: 119). Mezi obyvateli města s jiným rodným jazykem než uvedenými třemi hlavními (naprostou většinu z nich pravděpodobně tvořili Romové)⁸ tři čtvrtiny (76,77 %) ovládaly slovenštinu a jen malá část (7,07 %) maďarštinu; znalost němčiny u nich v roce 1910 nebyla doložena. Naši romští konzultanti v Dobšině sice zmiňují znalost němčiny u některých svých, dnes už nežijících předků,⁹ přesto je i ze statistických údajů zřejmé, že primárním kontaktním jazykem dobšinských Romů je už po mnoho generací slovenština. Německý dialekt města byl svými mluvčími nazýván *Tupschrisch* „dobšinština“ a ve slovenštině je známý jako *bulinerčina* nebo *bulejnerčina* (Lux 1959; Valiska 1980); dnes je v podstatě zaniklý.

Rusínské obyvatelstvo, jež na Gemer pronikalo od počátku 15. století v rámci valašské kolonizace, se zvláště v souvislosti s přechodem k zemědělství a s omezováním valašských privilegií v 17. století postupně asimilovalo (Rožai 2018: 4) a dnes je v severogemerské oblasti plně slovakizováno.¹⁰ Přímý vliv rusínštiny na severogemerskou romštinu tedy pravděpodobně můžeme vyloučit.

Kontaktní jazyky severogemerské romštiny se v minulosti navzájem ovlivňovaly, a to nejen lexikálně. Pro slánskou a štítnickou slovenštinu je charakteristická depalatalizace palátál /t d' ñ l' > t d n l/, jež bývá vykládána především (částečně substrátovým) vlivem němčiny (např. Pauliny 1939: 310–327; Pauliny 1954: 116) a v některých obcích snad i vlivem rusínštiny (Habovštiak 1962: 24–25). Také slánská maďarština neprodělala palatalizaci prealveolár v kontextech, kde je běžná v dalších palóckých dialektech (Presinszky 2011: 213). Dobšinská němčina vykazuje mnohé fonologické a gramatické přejímky ze slovenštiny (např. delabializaci /ü ö/ [y ø] > /i e/, generalizaci zvrtného zájmena pro všechny osoby, zjednodušení systému minulých časů, zánik pasiva, změny v slovosledu, viz Valiska 1980; Kriššáková 1982: 91; Landsman 1987: 141). Severogemerská

8 V roce 1910 bylo mezi 99 obyvateli Dobšiny s jiným rodným jazykem než němčinou, maďarštinou a slovenštinou uvedeno 93 osob s „jiným“ mateřským jazykem. Výsoce pravděpodobně se jednalo o romštinu.

9 Terénní výzkum V. Elšíka v květnu 2006 a Z. Bodnárové v únoru 2010.

10 Zatímco v severogemerské oblasti je někdejší přítomnost rusínštiny reflektována jedine v toponymech (Rožai 2018: 11), rusínské dialekty jsou dodnes zachovány těsně za jejími hranicemi, ve východogemerské obci Pača a dolnospišské obci Úhorná (Hanudelová 1993; Dudášová-Kriššáková 2015: 198).

romština nepřekvapivě obsahuje množství lexikálních slovákismů, hungarismů i germanismů (těch však především prostřednictvím slovenštiny), zatímco v oblasti morfosyntaktického přejímání je dnes zřetelný hlavně vliv slovenštiny; některé fonologické vlivy kontaktních jazyků budou zmíněny v kapitolách 2–3.

1.4 Vitalita romštiny

Soudě podle poznatků získaných zúčastněným pozorováním v terénu i dotazováním romských konzultantů, liší se vitalita severogemerské romštiny mj. podle obce. Romština donedávna byla plně vitální například v romských osadách v obcích Rejdová¹¹ a Roštár,¹² kde nebyl přerušen její mezigenerační přenos, a romština tak zůstává rodným jazykem většiny místních Romů. Oproti tomu v severogemerských obcích, kde Romové žijí rozptýleně mezi neromským obyvatelstvem, započala už před několika desetiletími jazyková směna. Například v obci Betliar přestala být romština předávána dětem kolem roku 1985¹³ a v obci Ochtinā pravděpodobně už někdy před rokem 1980.¹⁴ V těchto obcích mají romštinu jako rodný jazyk a aktivně ji ovládají jen starší Romové, zatímco rodným jazykem mladších Romů je slovenština; ti v romštině mají jen pasivní nebo přinejlepším velmi rudimentární aktivní kompetenci.

Často se vitalita romštiny liší i mezi různými romskými komunitami, resp. různými segmenty romské komunity v rámci jedné obce. Například zatímco v dobšinské romské osadě romštinu dodnes aktivně ovládají všichni Romové, včetně malých dětí,¹⁵ v některých romských rodinách žijících ve městě rozptýleně mezi neromským obyvatelstvem přestala být romština dětem předávána v průběhu devadesátých let 20. století.¹⁶ Ačkoli lze důvodně předpokládat, že koncentrace romského obyvatelstva v segregovaných osadách je faktorem podporujícím mezigenerační přenos romštiny, nelze pochopitelně bez empirických údajů tvrdit, že severogemerská romština je vitální ve všech romských osadách v oblasti. Například z tvrzení v jedné diplomové práci (Myšičková 2008) vyplývá, že v obci Slavošovce mluví i rodiče žijící v romské osadě Hirsch se svými dětmi převážně slovensky,¹⁷ mezi Romy žijícími rozptýleně v obci začala jazyková směna už někdy před rokem 1980.¹⁸

11 Terénní výzkum V. Elšíka a P. Rubáka v Rejdové v lednu 2006.

12 Terénní výzkum H. Šebkové, P. Wagnera a V. Elšíka v Roštáru v prosinci 1999.

13 Terénní výzkum Z. Bodnárové a V. Elšíka v Betliaru v únoru 2010.

14 Terénní výzkum H. Šebkové, P. Wagnera a V. Elšíka v Ochtině v prosinci 1999 a J. Orta tamtéž v dubnu 2013.

15 Terénní výzkum Z. Bodnárové v Dobšině v únoru 2010.

16 Terénní výzkum V. Elšíka v Dobšině v květnu 2006.

17 Srov. „[...] romské děti většinou už ani nemluví romským jazykem, ale slovenským. Takto mluví ve škole i doma. Romštinu ovládají povětšinou pouze jejich rodiče a prarodiče.“ (Myšičková 2008: 33) – „[...] téměř žádné ze Slavošovských [sic!] romských dětí nemluví romsky – ať už z důvodu, že jejich matky romštinu nepovažují za důležitou a nebo proto, že samy romsky už neumí.“ (Myšičková 2008: 75).

18 Terénní výzkum V. Elšíka v Slavošovcích v lednu 2006.

Jazyková směna navíc není nutně proces jednoduše lineární, poměrně běžné v komunitách, kde směna probíhá, jsou totiž i případy nerodné akvizice romštiny. Uvedu konkrétní příklad: Třebaže jedna romská konzultantka v osadě u obce Gočaltovo umí romsky jen rudimentárně (podle svých slov proto, že vyrůstala v dětském domově) a se svými dcerami mluví a vždy mluvila jedine slovensky, jedna z jejích dcer je v romštině vysoce kompetentní, což vysvětluje tím, že nějakou dobu žila v romské osadě u obce Roštár, kde v romštině v adolescenci nabyla aktivní, byť nerodilou kompetenci.¹⁹

Z dostupných údajů lze dovodit, že zhruba do roku 1980 v celé severogemerské oblasti platilo, že jediným či dominantním jazykem komunikace v rodině a etnické komunitě byla romština a že romské děti byly socializovány primárně v tomto jazyce. Od té doby však byla významná část lokálních variet severogemerské romštiny zasažena jazykovou směnou. Slovenština se tak postupně stává nejběžnějším jazykem každodenní komunikace v mnoha severogemerských romských komunitách a rodným jazykem rostoucího počtu severogemerských Romů. Lze předpokládat, že během několika generací bude severogemerská romština živá jen v několika málo lokalitách oblasti.

Podle deklarativních údajů posledního sčítání obyvatel na Slovensku (SODB 2011) žilo v severogemerské oblasti 1 568 rodilých mluvčích romštiny a 1 902 lidí, pro které je romština nejčastěji používaným jazykem v domácnosti. Nejvíce osob se k romštině v jednom či druhém smyslu přihlásilo ve městě Dobšiná (901, resp. 995) a v obcích Rejdová (147, resp. 137), Nižná Slaná (114, resp. 138), Gemerská Poloma (110, resp. 111) a Kobeliarovo (2, resp. 139). Je však zjevné, že deklarativní údaje nelze interpretovat prvoplánově, tj. jako empiricky adekvátní, bez ohledu na kontext sčítání, v němž byla pořízena a v němž – zvláště u stigmatizovaných etnických a jazykových kategorií a identit – hraje roli množství postojových a jiných faktorů. Neměla by proto překvapovat skutečnost, že v mnoha obcích deklarovalo více obyvatel rodnou znalost či užívání romštiny než romskou národnost (výrazně např. v Dobšíně, Kobeliarovu, Nižné Slané či Slavošce). Podobně: vysoká deklarace domácího užívání romštiny v některých obcích oproti velmi nízké deklaraci romštiny jakožto rodného jazyka (např. v Kobeliarovu, viz výše), skoro jistě neznamená, že pro většinu mluvčích romštiny v obci není romština rodným jazykem. Výrazně nižší deklarace romštiny než romské národnosti (např. ve Slavošovcích) nebo romštiny jako domácího jazyka než jako jazyka rodného však může indikovat postupující jazykovou směnu.

19 Terénní výzkum V. Elšíka v Gočaltovu v dubnu 2018.

1.5 Dialektologická charakteristika

Severogemerský dialekt romštiny se nachází na východním okraji několik set kilometrů dlouhého pásma dialektů přechodných mezi romštinou severocentrální a jihocentrální (srov. Elšík et al. 1999: 278; Elšík 2003: 56–57). Tyto dva taxony (taxonomické jednotky) jsou přes společnou část svého pojmenování (tj. *centrální*) převážně považovány za dvě samostatné nářeční skupiny romštiny, jejichž některé odlišnosti mohou být důsledkem samostatných migrací mluvčích z Balkánu, a tedy předchází divergence obou dialektů (srov. Boretzky 1999; Elšík, Beníšek 2020). V připravovaném dialektologickém atlasu centrální romštiny (Elšík et al., v přípravě) jsou severogemerská romština, ale i většina dialektů s ní sousedících (východogemerský, jihozápadogemerský a východohorehronský) klasifikovány jako přechodné severocentrální dialekty, zatímco sousední dialekt dolnospíšský je řazen mezi vlastní (tj. nepřechodné) severocentrální dialekty. Na jihozápad od dialektu jihozápadogemerského, stále na území Gemeru, se nachází dialekt malohontský, který tvoří severovýchodní okraj skupiny jihocentrální. (Pro geografickou lokalizaci zmíněných nářečních oblastí viz Mapa.)

Klasifikace severogemerské romštiny jakožto dialektu severocentrálního je motivována skutečností, že s ostatními dialekty severocentrálními sdílí nejen množství konzervativismů (např. zachování praromského fonému /x/ [χ] oproti jeho zániku v romštině jihocentrální), ale především nemálo specifických inovací. Široce sdílené severocentrální inovace, jejichž jižní hranice odpovídají hranici mezi romštinou severocentrální a jihocentrální (např. palatalizace prealveolár /t d n l/ před některými sufixy začínajícími na /i/ oproti zachování prealveolár v jihocentrální romštině, viz podrobněji odd. 3.2), jsou pravděpodobně nejstaršího data a některé z nich mohly být přítomny už v romštině mluvčích usazujících se v oblasti v průběhu 18. století. V rámci severocentrální romštiny je severogemerský dialekt ovlivňován jak inovacemi difundujícími ze západu a severozápadu (např. proteze /j/ v kořeni nominativu zájmen 3. osoby *o- > jo-), tak inovacemi z východu a severovýchodu (např. asibilace /t/ v *tikno > cigno „malý“).

Klasifikace severogemerské romštiny jakožto dialektu přechodného je motivována tím, že některé široce sdílené severocentrální inovace (např. fortizace a metateze frikativy v *asv- > aps- apod. „slza“) tento dialekt na jižní periferii severocentrální skupiny nezasahují (srov. jášv-), a především tím, že severogemerský dialekt sdílí množství specifických inovací s romštinou jihocentrální (např. elizi koncové sibilanty v některých gramatických kontextech, např. *papus > papu „dědeček“). Tyto inovace se do severogemerské romštiny musely rozšířit difuzí z jihu a jihozápadu, a to až po usazení romského obyvatelstva, tj. zhruba od poloviny 18. století. Kromě takto široce distribuovaných rysů obsahuje severogemerský dialekt mnoho inovací úže regionálních (např. sonorizaci /k/ v *tikno > cigno „malý“ sdílenou s několika dalšími gemerskými varietami).

Hranice některých obecných (tj. v rámci dialektu nevariujících) severogemerských jazykových rysů, a to bez ohledu na jejich širší distribuci, odpovídají aspoň části svého průběhu hranici definičních severogemerských inovací, a pomáhají tak vymezit severogemerský dialekt oproti dialektům sousedním. Např. etymon *vodro* „postel“ sdílí severogemerský dialekt s dalšími dialekty gemerskými, ne však s dialektem východohorehronským (*postěla*) a dolnospišským (*badžos*), a etymon †*slugadŕ*²⁰ „voják“ se vyskytuje také v romštině dolnospišské (*slugadžis*), ne však v ostatních sousedních varietách (*lukesto*). Není bez zajímavosti, že geografický rozsah žádného ze zdokumentovaných severogemerských rysů není zcela totožný s geografickým rozsahem samotného dialektu, tj. tak, jak je vymezen pomocí definičních posunů v místě artikulace sibilant (odd. 1.1).

Severogemerský dialekt romštiny pochopitelně není homogenní. Jednotlivé lokální variety se mezi sebou liší rysy různých jazykových rovin a v detailech samozřejmě existují i idiolektní rozdíly v rámci lokálních variet.²¹ Nejčastěji se od ostatních odlišují variety, které se nacházejí na okrajích severogemerského území, přičemž nezdědka sdílejí rysy se sousedními nářečními oblastmi (např. dobšinská varieta s oblastí dolnospišskou, rejdovská s východohorehronskou, betliarská a [kunovo]teplická s východogemerskou). Nejzřetelněji mezi severogemerskými lokálními varietami vyniká nejsevernější varieta dobšinská, a to zvláště sadou změn některých palatál v prealveoláry (podrobně viz odd. 3.3). Nemálo rysů diferencuje severogemerskou romštinu na dvě či více částí, přičemž nejčastěji tutéž podobu rysů sdílejí variety geograficky blízké (např. rejdovskou a dobšinskou romštinu spojuje eroze fonologické délky vokálů a tendence k penultimovému přízvuku, tj. přízvuku na předposlední slabice, pravděpodobně motivované kontaktem s místními varietami slovenštiny; srov. Vážný 1934: 302; Habovštiak 1962: 11). Lokální variety severogemerské romštiny se mohou lišit i frekvenčními poměry mezi variantami rysů: např. ačkoli podoby *leš* ~ *le* „ho“ ve většině variet variiují (pouze rejdovská má doloženu jedinečnou podobu *leš*), v severnějších varietách je běžnější *leš*, zatímco ve varietách jižnějších převládá *le*.

1.6 Zdroje dat

V tomto textu vycházím z jazykových dat získaných především terénním výzkumem přímo v severogemerských romských komunitách. Z raných výjezdů pražských romistů do oblasti existují především etnografické nahrávky obsahující

20 Symbolem † jsou v dalším textu označovány rekonstruované raně severogemerské podoby slov, tj. podoby před proběhnutím některých víceméně pravidelných hláskových změn v různých severogemerských lokálních varietách, např. †*našŕi* „nemoc“ reprezentuje současné *našŕi*, *našŕi* nebo *našti* (k relevantním změnám viz kpt. 2–3).

21 Ty jsou však v praxi popsateľné, jen pokud máme z dané lokality k dispozici data od více konzultantů. Charakter našich dat neumožňuje popis jazykové variace korelující se sociálními parametry.

mj. spontánní narativy a dialogy v severogemerské romštině,²² z nichž byla částečně analyzována nahrávka lokální variety obce Kunova Teplica (Elšík et al. 1999).

Při dalších pěti výjezdech v rozmezí let 2006 až 2018²³ bylo získávání jazykových dat primárně založeno na metodě tzv. reverzní překladové elicitace (srov. Chelliah, de Reuse 2011: 377–378), jež využívá všeobecného bilingvismu (přínejmenším školou povinných a starších) mluvčích romštiny a vysoké míry jejich kompetence v kontaktních jazycích, a to za pomoci dvou standardizovaných překladových dotazníků: *Romani Dialectological Questionnaire* [= RDQ] (Matras et al. 2001; srov. též Matras et al. 2009) byl vytvořen pro zachycení nářeční variability romštiny obecně; výrazně rozšířený *Linguistic Questionnaire for the Documentation of Central European Romani* [= LQCR] (Elšík 2008) byl vytvořen specificky pro dokumentaci středoevropské romštiny. Nahrávaná elicitací sezení, při nichž výzkumníci čtou dotazníkové věty v primárním kontaktním jazyce konzultantů (v případě severogemerské romštiny byla elicitacním jazykem vždy standardní slovenština) a konzultanti je ústně překládají do své rodné variety romštiny, probíhala v domácím prostředí konzultantů.

Konzultanti byli téměř vždy rodilými mluvčími dané lokální variety romštiny a v místní romské komunitě vyrůstali; nejčastěji z ní pocházeli i oba jejich rodiče a často také jejich partneři. V jednom případě pochází konzultantka z Ochťiné, v mládí (46 let před pořízením nahrávky) se však provdala do Kunovy Teplice a podle svých slov i podle některých diagnostických strukturních rysů (např. *frima* „málo“ či *grašt* „kůň“ oproti *cuno* a *graj* v ostatních severogemerských varietách, včetně ochťinské) hovoří varietou manžela, jenž v této obci vyrůstal. Nahrávka romské variety obce Henckovce byla pořízena v sousední obci Gemerská Poloma, kam se mluvčí pár let před nahráváním přestěhovala. Vzhledem k probíhající jazykové směně v některých lokalitách (odd. 1.4) byli naši konzultanti nejčastěji příslušníky starších generací. Elicitovaná data v různém rozsahu dokumentují 11 idiolektů (devíti žen a dvou mužů) sedmi lokálních variet severogemerské romštiny.²⁴ Korpus elicitovaných dat obsahuje celkem přes 6 700 dotazníkových (převážně větných) položek.

22 Několik nahrávek severogemerské romštiny pořízených M. Hübschmannovou od roku 1967 (např. z lokalit Dobšiná, Roštár, Gočaltovo, Honce) je archivováno v rámci Phonogrammarchivu Rakouské akademie věd. V prosinci 1999 byly při výjezdu pod vedením H. Šebkové a za účasti P. Wagnera a V. Elšíka dále pořízeny nahrávky ve varietách obcí Dobšiná, Ochťiná a Roštár.

23 Tyto výjezdy byly financovány projekty *The Morphosyntactic Typology of European Romani Dialects* (Arts and Humanities Research Board, 1999–2004, ředitel Yaron Matras, University of Manchester); *Borrowing and Diffusion of Grammar: Czech and Slovak Romani in Contact* (Grantová agentura ČR, 2008–2010, ředitel Viktor Elšík, FF UK) a *Linguistic Atlas of Central Romani* (Grantová agentura ČR, 2011–2013, ředitel Viktor Elšík, FF UK).

24 Dobšiná (V. Elšík, květen 2006, RDQ: 314 položek; Z. Bodnárová, únor 2010, LQCR: 1 974), Rejdová (P. Rubák & V. Elšík, leden 2006, RDQ: 1 080), Henckovce (V. Elšík, únor 2010, LQCR: 196), Betliar (Z. Bodnárová & V. Elšík, únor 2010, LQCR: 778), Slavošovce (V. Elšík, leden 2006, RDQ: 1053), Ochťiná (J. Ort, duben 2013, LQCR: 805) a Kunova Teplica (V. Elšík, duben 2018, LQCR: 513).

Jako vedlejší zdroj dat bylo použito i několik kratších literárních aj. textů publikovaných v roštárské varietě severogemerské romštiny (Červeňáková 1997; 1998; Červeňáková-Lalíková 2001, 2003). Konzultován byl také jeden text překládaný do romštiny naší konzultantkou pro slavošovskou varietu severogemerského dialektu (Royová 1997). Všechny lokality, odkud pocházejí data analyzovaná v tomto textu, jsou v Mapě vyznačeny obdélníkem. Jazyková data z dalších centrálních dialektů (srov. odd. 1.5) čerpám z připravovaného atlasu centrální romštiny (Elšík et al., v přípravě); také tato data byla z převážné části získána terénním výzkumem.

2 Vývoj původních sibilant

2.1 Úvod

V této kapitole popisují severogemerské hláskové změny zasahující původní sibilanty, a to jak sibilantní frikativy (vlastní sykavky, např. /s z/), tak sibilantní afrikáty (neboli afrikáty se sibilantní frikativní složkou, též nazývané polosykavky, např. /č ch dž/). (Další kapitola (kpt. 3) pak bude věnována změnám, jimiž vznikají sibilanty nové, a změnám souvisejícím.)

Severogemerská romština se od sousedních romských dialektů jasně vyděluje (a v rámci romštiny vyniká) dvěma protichůdnými posuny v místě artikulace sibilant, jež lze heslovitě charakterizovat jako posteriorizaci či retrakci (tj. posun „dozadu“) sibilantních frikativ (odd. 2.3) a anteriorizaci (tj. posun „dopředu“) sibilantních afrikát (odd. 2.4). Analyzovány budou také neposunuté sibilanty v recentních přejímkách (odd. 2.5). Zatímco oba posuny jsou pro severogemerský dialekt definiční a proběhly ve všech jeho lokálních varietách (raně severogemerský systém sibilant je shrnut v odd. 2.6), další změna, totiž frikativizace jedné ze sibilantních afrikát (odd. 2.7), zasahuje jen některé lokální variety a je pozdějšího data (podrobněji k chronologizaci změn odd. 2.8). Východiskem pro popis severogemerských změn (zde i v kapitole 3) je náčrt výchozího, pre-severogemerského, konsonantického systému se zvláštním zřetelem k (sub-) systému sibilant (odd. 2.2).

2.2 Pre-severogemerský systém

Tabulka zachycuje inventář konsonantických fonémů, resp. jejich hlavních alofonů, před provedením dvou definičních severogemerských posunů a dalších změn v severogemerské romštině. Tuto vývojovou fázi můžeme pro jednoduchost nazvat pre-severogemerskou. Pre-severogemerský inventář je rekonstruován „ze tří stran“: na základě inventáře rekonstruovaného pro praromštinu (např. Matras 2002: 56; Elšík, Matras 2006: 70–71); na základě srovnání s ostatními a zvláště

sousedními dialekty severocentrální romštiny (srov. Elšík et al. 1999: 286–304); a také s přihlédnutím k inventářům současných lokálních variet severogemerské romštiny. Tabulka udává jak grafémy používané v této práci pro dané fonémy (mezi lomítky), tak jejich hypotetickou fonetickou podobu v Mezinárodní fonetické abecedě (IPA; v hranatých závorkách).²⁵ Pole se sibilantními fonémy jsou podbarvena.

		bilabiální	labiodentální	prealveolární	postalveolární	palatální	velární	glotální
plozivy	neznělé	/p/ [p]		/t/ [t]		/tʰ/ [c]	/k/ [k]	
	znělé	/b/ [b]		/d/ [d]		/dʰ/ [ɟ]	/g/ [g]	
	aspirované	/ph/ [pʰ]		/th/ [tʰ]		/th/ [cʰ]	/kh/ [kʰ]	
afrikáty	neznělé			/c/ [ts]	/č/ [tʃ]			
	znělé			/dz/ [dɰ]	/dž/ [dʒ]			
	aspirované				/čh/ [tʃʰ]			
frikativy	neznělé		/f/ [f]	s [s]	/š/ [ʃ]		/x/ [χ] ²⁶	
	znělé		/v/ [v]	z [z]	/ž/ [ʒ]			/h/ [h]
nazály	(znělé)	/m/ [m]		/n/ [n]		/ɲ/ [ɲ]		
vibranta	(znělé)			/r/ [r]				
laterály	(znělé)			/l/ [l]		/ʎ/ [ʎ]		
aproximanta	(znělé)							

Tabulka: Konsonantické fonémy v pre-severogemerské romštině

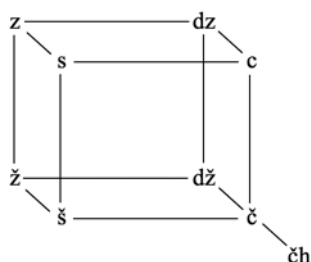
Pro pre-severogemerskou romštinu lze rekonstruovat devět sibilant. (Všechny se dodnes vyskytují mj. v sousedních severocentrálních dialekttech.) Pre-severogemerské sibilanty převážně kontrastují způsobem artikulace, místem artikulace a znělostí, avšak aspirace je kontrastním rysem pouze u neznělých postalveolárních afrikát.²⁷ Většina sibilant tedy v rámci sibilantního (sub)systému stojí v trojí fonologické opozici, např. /s/ způsobem artikulace vzhledem k /c/, místem artikulace vzhledem k /š/ a znělostí vzhledem k /z/. Neznělá aspirovaná postalveolární afrikáta /čh/ je však ve fonologické opozici pouze vzhledem

25 Afrikáty ve fonetickém přepisu pro jednoduchost zaznamenávám ligaturou bez vázacího znaku, např. /č/ jako [tʃ] místo [tʃ̺], a to vzhledem k tomu, že v relevantních varietách romštiny afrikáty nekontrastují se sekvencemi plozivy a frikativy, např. [tʃ].

26 Ačkoli většina mluvčích severogemerské romštiny vyslovuje /x/ [χ] uvulárně, řadím tento foném pro jednoduchost do velární sady konsonantů.

27 Fonologický kontrast v aspiraci je v romštině obecně omezen na neznělé plozivy a afrikáty, nevyskytuje se tedy (v souladu s univerzálními tendencemi, srov. např. Clark & Yallop 1995: 52–54) u ploziv a afrikát znělých ani u frikativ a sonor. Jedinou nesystematickou mezerou je absence aspirované (neznělé) prealveolární afrikáty [tsʰ] ve většině dialektů romštiny (Baló 2020: 134).

ke svému neaspirovanému protějšku /č/. Tyto fonologické vztahy můžou být zachyceny následujícím schématem (horizontální spoje symbolizují kontrast ve způsobu artikulace, vertikální v místě artikulace, diagonální pak ve znělosti a aspiraci):

Pre-severogemerský systém sibilant je poměrně komplexní i ekonomický (srov. Clements 2003; Gordon 2016: 65–71). Vyjdeme-li z toho, že pro popis sibilantních fonémů potřebujeme čtyři fonologické rysy o dvou hodnotách, maximálně ekonomický systém by sestával z 16 různých fonémů a 32 přímých fonologických kontrastů (tj. kontrastů v jediném fonologickém rysu) mezi nimi. Pre-severogemerský systém tedy obsahuje 56,3 % (= 9/16) možných fonémů a 40,6 % (= 13/32) možných kontrastů.

2.3 Posteriorizace /s z/

První definiční inovací severogemerské romštiny je posun obou původních prealveolárních sibilantních frikativ, tj. /s z/ [s z], ve frikativy postalveolární, tj. /š ž/ [ʃ ʒ], tedy posun místa artikulace „dozadu“, do posteriorní (tj. zadnější) oblasti koronální artikulace (tj. artikulace pomocí přední, ohebné části jazyka).

Posteriorizace zasáhla všechny výskyty prealveolárních frikativ (nevyskytovaly se mezi konsonanty a na konci slova po konsonantu), a šlo tedy o změnu nepodmíněnou syntagmatickým kontextem: např. **suv* > *šuv* „jehla“ a **zumín* > †*žumin* „polévka“ na začátku slova před vokálem; **škámind* > *škámind* „stůl“ a **zvero* > *žvero* „zvíře“ na začátku slova před konsonantem; **leske* > *leške* „jemu“ a **hazd-* > *hažd-* „zvedat“ po vokálu a před konsonantem; **sersámo* > *šersámo* „nástroj“ po konsonantu a před vokálem; **hasa-* > *haša-* „smát se“ a **azúta* > *ažúta* „od té doby“ v intervokální pozici; a **mas* > *maš* „maso“ a **díz* [s] > *díž* [ʃ] „vězení“ na konci slova po vokálu (vzhledem k neutralizaci znělosti na konci slova je v této pozici vyloučen výskyt znělých obstruentů, tj. znělých ploviv, afrikát a frikativ, jež v romštině znělostně kontrastují).

Inovace tak vedla k paradigmatickému splynutí původních prealveolárních frikativ s původními postalveolárními frikativami /š ž/ [ʃ ʒ]. Z hlediska typologie

fonologických změn se tedy jedná o tzv. nepodmíněné splynutí (srov. Hoenigswald 1960), při kterém zaniká původní fonematický kontrast, např. *šov* „spi!“ (< **sov*) vs. *šov* „šest“ (< **šov*) a †*žumin* „polévka“ (< **zumin*) vs. *žužar* „vyčisti!“ (< **žužar*).

Posteriorizace prealveolárních frikativ je reflektována především v etymech rekonstruovatelných pro praromštinu a jejich derivátech (alfabeticky zvl. *ašo* „takový“ a *akašo* „takovýhle“, *balevaš* „slanina“, *bištr* [apod.] „zapomenout“, †*dīveš* „den“, *haša-* „smát se“, *hažd-* „zvedat“, *xaša-* „kašlat“, *išpid-* „strčit“, *jášvi* „slza“, *khoš-* / *xoš-* „utřít“, *maš* „maso“, *múši* „paže“, *phuš* „sláma“, *ša* „všechny, všichni, vše“ a *šo* „oba, všichni“, *šap* „had“, *šapano* „mokrý“ a †*šapñuv-* „zvlhnout, moknout“, *šar* „jak“, *šašto* „zdravý“, *šaštro* „tchán“, *šašuj* „tchýně“, *šavo* „jaký, který“, *šavóro* „všechnen, vše“, *šiv-* „šít“, *šikav-* „ukázat“, †*šiklūv-* „učit se“ a †*šiklar-* „učit“, *šig* „brzy, rychle“ a †*šidar-* „spěchat“, *šomnakaj* „zlato“ a *šomnakuno* „zlatý“, *šov-* „spát“, *šo* „co“ a *šoške* „proč“, *šuv* „jehla“, *šúno* „sen“, †*tašlūv-* „topit se, dusit se“ a *tašav-* „topit, škrtit“, *trašt* „kov, železo“, *vašt* „ruka“), včetně iranismů (†*angrušti* „prsten“, *díž* „vězení“, †*reštūv-* „vejít se, dosáhnout“, *šír* „česnek“, *žijan* „škoda“, *žór* „síla“ a *žorálo* „silný“), armenismů (*grašt* „kůň“ v teplické varietě) a helenismů (*mušar-* „kazit“ a †*mušalūv-* „kazit se“, *paramiši* „pohádka“, †*šapuñi* „mýdlo“, *širimo* „řemen“, *škámind* „stůl“, *švíri* [apod.] „kladivo“, *višar-* „otočit“ a †*višalūv-* „otočit se“ a †*žumin* „polévka“).

Posteriorizace zasahuje také indikativní kořen spony (např. *š-om*, †*š-t-om* „jsem“ < **s-om*, **s-t-om*) a několik produktivních afixů obsahujících původní prealveolární frikativy: sufixy **-es-*, **-as-* apod. nepřímého kmene substantiv maskulin a některých zájmen (např. *rom-eš* „manžela“, *l-eš* „ho“, *p-eš* „se“, *k-aš* „koho“); adverbialní sufix **-es*, v těch varietách, které v něm aspoň fakultativně zachovávají koncovou frikativu (např. *các-eš* „opravdu“); sufixy 2. osoby singuláru **-(e)s* a 1. osoby plurálu **-(a)s* neperfektivní flexe sloves (např. *xa-š* „jíš, jíme“); sufix imperfekta **-as* (např. *xa-l-aš* „jedl/a, jedl/a by“); a sufix **-isal-* apod. v některých inchoativních slovesech (např. †*kor-išal-uv-* „oslepnout“).

Důsledně posteriorizovány byly také prealveolární frikativy v přejímkách, které do předchůdce severogemerské romštiny pronikly až po rozpadu praromské jednoty, totiž ze srbštiny/chorvatštiny (např. *šako* „každý“ < *s(v)aki*, *šírom* „klid, klidně“ < *s mirom* a nejspíš také †*šlugadī* „voják“, srov. sch. *sluga* „sluha“) a maďarštiny (např. *ažúta* „od té doby“ < dial. *azúta*, *bižo* „věru“ < *bizony*, *ežro* „tisíc“ < *ezer*, *harangožin-* „zvonit“ < *harangoz*, *hašin-* „kopat [do země]“ < *ás*, *ižejin-* „vzkázat“ < *úzen*, *ješkor* „na podzim“ < dial. *őszkor*, *kerešto* „kříž“ a *kerešno* „křestní“ < *kereszt*, †*keždīn-* „začít“ < *kezd*, *mušaj* „muset“ < *muszáj*, *rážin-* „trást“ < *ráz*, *šeršámo* „nástroj“ < *szerszám*, †*šolgálīn-* „sloužit“ < *szolgál*, *šombat* „sobota“ < *szombat*, *šúrin-* „píchat“ < *szúr*, *veškedin-* [pe(š)] „hádat se“ < dial. *veszked-ik* a *žengin-* „hřmít“ < *zeng* „ozývát se“). Posteriorizace zasáhla také starší přejímky ze slovenštiny (viz odd. 2.5).

Jen velmi zřídka jsou v našich datech prealveolární frikativy doloženy v předslovenské vrstvě lexika, a to jen na úrovni jednotlivých idiolektů a lexémů.

Všichni tři naši konzultanti dobšinské romštiny jsou v posteriorizaci prealveolárních frikativ v předslovenském lexiku důslední, dva z nich ale mají jedinou lexikální výjimku: jedna starší mluvčí vyslovuje *zumin* „polévka“ s prealveolárou (ostatní mluvčí mají pravidelně *žumin*), zatímco její syn má důsledně prealveoláru v *slugadži* „voják“ (u ostatních vždy pravidelně *šlugadži*). Podobně jsou zcela důslední všichni tři nahrávání mluvčí ochtinské romštiny, jen dva z nich, manželé, vedle výrazně převládajícího *šar* „jak“ mají i několik výskytů *sar* s prealveolárou. Všichni uvedení mluvčí romštinu v dětství nabývali v dané severogemerské lokalitě, je však pravděpodobné, že v jejich jazykové historii hrála roli i interakce s mluvčími jiného romského dialektu, kteří mohli jejich idiolekt v jednotlivostech, tj. zde v užívání jednotlivých lexémů s prealveolární frikativou, ovlivnit (např. babička jedné z mluvčích dobšinské romštiny pocházela ze sousední dolnospišské oblasti, kde posteriorizace neproběhla). Je naopak velmi nepravděpodobné, že uvedené idiolektní a marginální výskyty prealveolár v předslovenském lexiku představují nedokonané rozšíření posteriorizace prealveolárních frikativ v rámci lexika zmíněných variet severogemerské romštiny.

Poněkud odlišný případ nejspíš představuje zachování prealveolárních frikativ v našich datech z romské variety obce Betliar, na jihovýchodním okraji severogemerské romštiny. Jediná naše konzultantka pro tuto varietu, jejíž manžel byl nejspíš rodilým mluvčím některé variety východogemerské romštiny, má frikativy důsledně posteriorizované v plnovýznamových předslovenských lexémech a některých funkčních slovech (např. *šavo* „jaký“ a *šoše* „proč“), avšak v některých dalších funkčních slovech a v sufixech u ní alternuje běžnější postalveolára s řidší prealveolárou (např. *šo* i *so* „co“, *šar* i *sar* „jak“, *šom* i *som* „jsem“, *l-eš* i *l-es* „ho“ apod.). Podstatné je, že v několika případech provedla mluvčí při překladové elicitaci autokorekci posteriorizovaných forem na prealveolární, např. *šomaš fur* ... *šomaš igen osamelo* „byla jsem stále ... byla jsem velmi osamělá“, nebo prealveoláru použila v druhém, alternativním překladu elicitované věty, např. *adaš šam šavóre; šavóre šam adaš* „tady jsme všichni; všichni jsme tady“. Nabízí se interpretace, že posteriorizované podoby alternujících lexémů a tvarů jsou touto mluvčí vnímány jako méně prestižní nebo dokonce stigmatizované, a že je proto v elicitacním kontextu v případě vysoce frekventovaných tvarů příležitostně nahrazuje podobami z romské variety svého manžela.

2.4 Anteriorizace /č ěh dž/

Druhou definiční inovací severogemerské romštiny je posun všech původních postalveolárních sibilantních afrikát, tj. /č ěh dž/ [tʃ ʃʰ dʒ], v afrikáty prealveolární, tj. /c ch dz/ [ts tʰ dʒ], tedy posun místa artikulace „dopředu“, do anteriorní (tj. přednější) oblasti koronální artikulace (tj. artikulace pomocí přední, ohebné části jazyka).

Anteriorizace zasáhla všechny výskyty postalveolárních afrikát (nevyskytovaly se jediné na začátku slova před konsonantem), a šlo tedy opět o změnu nepodmíněnou syntagmatickým kontextem: např. **čár* > *cár* „tráva“, **čhá* > *chá* „romský chlapec, syn, dítě“ a **dža* > *dza* „jdi!“ na začátku slova před vokálem; **kočma* > *kocma* „hospoda“ po vokálu a před konsonantem; **pindžar-* > *pindzar-* „znát, poznat“ po konsonantu a před vokálem; **klunčka* > *klunca* „koleno“ mezi konsonanty; **účo* > *úco* „vysoký“, **lácho* > *lácho* „dobrý“ a **gádžo* > *gádzo* „Nerom, sedlák“ v intervokalické pozici; **kuč* > *kuc* „drahý“, **ách* > *ách* „zůstaň!“ a **ladž* [ʈʃ] > *ladz* [ts] „hanba“ na konci slova po vokálu; a **pándž* [ʈʃ] > *pándz* [ts] „pět“ na konci slova po konsonantu.

V případě obou neaspirovaných tak inovace vedla k tzv. nepodmíněnému splynutí původních postalveolárních afrikát /č dž/ [ʈʃ dʒ] s původními prealveolárními afrikátami /c dz/ [ts dz] (různého praromského původu) a zániku původního fonematického kontrastu, např. *cik* „hlína, bláto“ (< **čik*) vs. *cin* „kup!“ (< **cin*) a *džá* „půjdu“ (< **džá*) vs. *dzár* „chlup“ (< **dzár*). V případě aspirované afrikáty pak anteriorizací zaniká hláska /čh/ [ʈʰ] a vzniká dosud neexistující hláska /ch/ [tʰ], počet fonémů se však touto fonetickou inovací nemění.

Anteriorizace postalveolárních afrikát je reflektována především v etymech rekonstruovatelných pro praromštinu a jejich derivátech (alfabeticky zvl. *ách-* „zůstat“, *bichav-* „poslat“, *cáco* „pravda, pravdivý“, *calav-* „uhodit“, *cálo* „syť“, *cár* „tráva“, *carker-* „olizovat“, *cáro* „mísa“, *†cen* „náušnice“, *cik* „hlína, bláto“, *ciriklo* „pták“, *cór-* „krást“ a *córal* „tajně“, *coro* „chudý“, *cúci* „ňadro“, *cúco* „prázdný“, *†culuv-* „técť“, *cumid-* „líbat“, *cuno* „trochu, málo“, *chá* „romský chlapec, syn, dítě“ a *chaj* „romská dívka, dcera“, *cham* „tvář“, *chanter-* „zvracet“, *chang* „noha“, *chib* „jazyk, řeč“ a *chibálo* „starosta“, *chiv-* „hodit“, *chin-* „řezat, sekat“, *chon* „měsíc“, *chor-* „lít“, *chorvalo* „kníratý“, *chungar-* „plivat“ a *chungard* „plivanec“, *chúri* „nůž“, *dza-* „jít, jet“, *†dzamutro* „zet“ (viz odd. 2.7), *dzan-* „vědet, umět“ a *budzando* „vychytralý“, *dzeno* „osoba“, *dzi* „až do“, *dživ-* „žít“, *dzukel* „pes“, *dzungálo* „ošklivý“, *dzuw* „veš“, *†dzuwli* „žena“, *gádzo* „Nerom, sedlák“ a *gádzi* „Neromka, selka“ a *gadzikáno* „neromský“, *ídž* „včera“, *kuc* „drahý“, *lácho* „dobrý“, *ladz* „hanba“ a *ladza-* *pe(š)* „stydět se“, *lidz(a)-* „nést, vést“, *mácho* „ryba“, *mindz* „vagina“, *pándz* „pět“, *pindzar-* „znát, poznat“, *phuc-* „ptát se“, *úco* „vysoký“ a *uchar-* „přikrýt“), včetně iranismů (*cerxen* „hvězda“ a *kúci* „hrnek“), armenismů (*cekat* „čelo“) a helenismů (*círla* „dávno“).

Důsledně anteriorizovány byly také postalveolární afrikáty v přejímkách ze srbstiny/chorvatštiny (zvl. *vicin-* „volat“ < *vič-i*) a maďarštiny (např. *cak* „jen“ < *csak*, *ceterteko* „čtvrtek“ < dial. *csötörtök*, *†karácoňa* „vánoce“ < *karácsony* a *kocma* „hospoda“ < *kocma*). Anteriorizace zasáhla také starší přejímky ze slovenštiny (viz odd. 2.5).

Postalveolární afrikáty jsou v našich datech v pedslovenské vrstvě lexika doloženy jen velmi zřídka. Jediná konzultovaná mluvčí betliarské variety severogemerské romštiny má afrikáty důsledně anteriorizované v naprosté většině

předslovenských lexémů (neznělou neaspirovanou dokonce ve všech), avšak v několika lexémech u ní alternuje běžnější prealveolára s řidší postalveolárou (zvl. *čaj* i *čaj* „romská dívka, dcera“, *čavo* i *čavo* „romský chlapec, syn, dítě“, *gádzo* i *gádzo* „Nerom, sedlák“ a jejich odvozeniny). Podobně jako v případech prealveolárních frikativ (odd. 2.3) je i v případech postalveolárních afrikát příčinou jejich variantního a lexikálně omezeného užití nejspíš bidialektismus uvedené mluvčí a příležitostné užívání jinodialektních podob v kontextu elicítace. V žádné další varietě severogemerské romštiny se postalveolární afrikáty v předslovenském lexiku vůbec nevyskytují.

2.5 Sibilanty ve slovákismech

Na rozdíl od starších etymologických vrstev lexika severogemerské romštiny, kde se posteriorizace sibilantních frikativ a anteriorizace sibilantních afrikát uplatnila zcela důsledně (odd. 2.3–2.4), vládne u přejímek ze slovenštiny, současného kontaktního jazyka tohoto dialektu, s ohledem na obě uvedené inovace variantnost (srov. už Elšík et al. 1999: 303).

U některých slovákismů je podoba s posunutými sibilantami jedinou doloženou (např. *ci* „jestli“ < *či* nebo *ťňic* „nic“ < *nič*). Mezi takovými slovákismy vynikají přejímky prokazující svou formou a/nebo významem původ v místním slovenském dialektu (např. *báci* „strýče“ < *báči*, *bocka* „sud“ < *bočka*, *doš* „dost“ < *dos*, *dušin-* „kašlat, dusit se“ < *dus-it*, *kluncka* „koleno“ < *klunčka*, *prebácin-* „prominout“ < *prebáč-it*, *rocka* „vědro“ < *ročka*, *ťšteblo* < *stěblo*²⁸ „trochu“, *škeltin-* „utrátit“ < *skelt-ovať*, *šudi* „nádobí“ < *sudi*, *tréska* „tříska“ < *tréska* nebo *žbácin-* „zahlédnout“ < *zbáč-it*). Slovákismy reflektující posun sibilant buď byly už v době, kdy změna probíhala, součástí severogemerské romštiny, anebo v nich byly prealveolární frikativy a postalveolární afrikáty zdrojového slova při přejetí fonologicky adaptovány, tj. přizpůsobeny fonologickému systému přijímajícího jazyka, v němž tyto sibilanty už neexistovaly.

U mnoha dalších slovákismů však bývají prealveolární frikativy a postalveolární afrikáty naopak zachovávány. Často jde o přejímky pro koncepty v místní kultuře relativně nedávné (např. *autobusi* „autobus“, *černobielo* „černobílý“, *džuso* „džus“, *xladníčka* „lednice“, *pomarančo* „pomaranč“, *sistemo* „systém“) a v některých případech je pravděpodobné, že se jedná o *ad hoc* přejímky (*nonce loanwords*) využitě bilingvními mluvčími při překladové elicítaci (např. *čerto* „čert“ samotným mluvčím spontánně opravené na původní *beng*). I takové přejímky bývají, ale nemusejí být morfologicky adaptované. Prealveolární frikativy a postalveolární afrikáty

28 V nářečních podobách slovenských slov zapisujeme v souladu s konvencí ve slovenské dialektologii palatály diakritizovaným grafémem *i* tam, kde není využíván ve standardní ortografii.

bývají zachovávány také v přejímkách víceslovných (např. *o siedmej* „v sedm“) a v přejatých prostředcích strukturace textu a diskurzu (např. *zrazu, odrazu* „najednou“, *zničohoňič* „zničehonic“, *občas*). V této skupině slovakismů je doloženo i několik přejímek slovenských dialektismů maďarského původu (např. *kančovo* „džbán“ < dial. *kančov* z maďarského *kancsó*, *čit* „mlč“ < dial. *čit* z maďarského *csitt*).

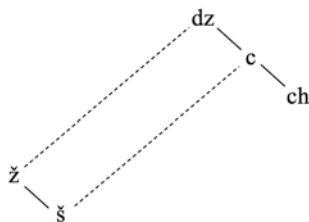
Nemálo přejímek ze slovenštiny je v rámci severogemerské romštiny doloženo ve dvojí podobě, s inovovaným i zachovaným místem artikulace frikativ a afrikát (např. *macka* i *mačka* „kočka“ < *mačka*, *požicin-* i *požičin-* „půjčit“ < *požič-at*, *štromo* i *stromo* „strom“ < *strom*, *vecera* i *večera* „večeře“, *žajaci* i *zajaci* „zajíc“ < *zajac*, extrahovaný prefix *rož-* ~ *roš-* i *roz-* ~ *ros-*). Doloženy jsou i kompromisní formy některých slovakismů, obsahující sibilanty jak inovované, tak konzervativní, např. *češko* „český“ (< *český*) s posteriorizací frikativy, avšak bez anteriorizace afrikáty; nebo (mluvčím následně korigovaná) *ad hoc* přejímka *cisto* „čistý“ (< *čistý*) s anteriorizací afrikáty, avšak bez posteriorizace frikativy.

Tolerance „cizích“ prealveolárních frikativ a postalveolárních afrikát v novějších a *ad hoc* přejímkách indikuje, že v důsledku trvajícího intenzivního bilingvismu ve slovenštině přestává být fonologická adaptace těchto hlásek postupně v severogemerské romštině normou. Zároveň však platí, že v míře adaptace existují mezi varietami severogemerské romštiny značné rozdíly. V rámci zdokumentovaných lokálních variet nejdůsledněji sibilanty ve slovakismech adaptuje slavošovská a roštárská romština, nejméně důsledně pak varieta dobšinská. Existují také rozdíly mezi jednotlivými idiolekty téže lokální variety: např. zatímco dva mladší mluvčí dobšinské romštiny používají důsledně posteriorizovanou variantu *pišin-* „psát“ (< *pís-at*), další mluvčí, matka jednoho z nich, používá důsledně variantu *pisin-* bez posteriorizace. Variantnost se objevuje i v rámci jediného idiolektu: např. konzultovaná mluvčí slavošovské romštiny používá v romském názvu pro svou obec alternativně varianty *Šlavoška* i *Slavoška* (< *Slavoška*, původní místní název obce Slavošovce).

2.6 Raně severogemerský systém

Zatímco pre-severogemerský systém sibilant sestával z devíti fonémů (odd. 2.2), raně severogemerský systém byl v důsledku posteriorizace prealveolárních frikativ (odd. 2.3) a anteriorizace postalveolárních afrikát (odd. 2.4) redukován na pouhých pět fonémů. Opozice znělosti u neaspirovaných zůstala plně zachována a také výchozí opozice v aspiraci byla nadále reflektována v kontrastu neznělých afrikát. Posuny místa artikulace však způsobily redukci výchozích čtyř typů sibilant podle místa a způsobu artikulace na pouhé dvě: postalveolární frikativy a prealveolární

afrikáty.²⁹ Oba typy sibilant nejsou v přímé fonologické opozici, neboť se liší jak místem, tak způsobem artikulace. Raně severogemerský systém sibilant je zachycen následujícím schématem (čárkované spoje naznačují nepřímý kontrast):

Oproti pre-severogemerskému systému sibilant je raně severogemerský systém nejen mnohem méně komplexní, ale i výrazně méně ekonomický: obsahuje jen 31,3 % (= 5/16) možných fonémů a 9,4 % (= 3/32) možných přímých fonologických kontrastů.

2.7 Frikativizace /dz/

V severogemerské romštině v současnosti probíhá frikativizace (neboli spirantizace) znělé prealveolární afrikáty /dz/ [d͡z] ve znělou prealveolární frikativu /z/ [z].

Tato změna zasáhla znělé prealveolární afrikáty pouze na začátku slova, kde se vždy vyskytují před vokálem, např. *dza-* > *za-* „jít“. Díky prefixální derivaci se spirantizovaná frikativa může vyskytnout i uprostřed slova, např. *do-za-* „dojít, dorazit“ a *pre-za-* „přejít, projít“, ke frikativizaci však nikdy nedochází jinde než na začátku kořene, srov. např. *gádz-o* (nikoli **gáz-o*)³⁰ „Nerom, sedlák“, *pindzar-* (**pinzar-*) „znát, poznat“, *ladz* (**laz*) „hanba“, nebo *pándz* (**pánz*) „pět“.³¹ Frikativizace /dz/ je tedy změnou podmíněnou syntagmatickým kontextem. Hodné povšimnutí je, že frikativizace vůbec nezasahuje neznělé prealveolární afrikáty /c/ a /ch/, a to ani na začátku slova, např. *cár* (**sár*) „tráva“ nebo *chaj*

29 Termíny *prealveolární* a *postalveolární* používám v tomto textu v abstraktním, fonologickém slova smyslu.

Fonetická realizace sibilant v současné severogemerské romštině variuje mezi lokálními varietami i mluvčími. Na základě zběžného poslechu se zdá, že prealveoláry jsou většinou realizovány jako alveoláry a postalveoláry mají většinou palatoalveolární výslovnost. Zdokumentované idiolekty teplické romštiny se zdají vynikat apikálním (Elšík et al. 1999: 303) či laminálně retroflexním charakterem svých postalveolár. Fonetická analýza severogemerských sibilant však není cílem tohoto textu.

30 Znak **p* představuje neexistující podobu.

31 K frikativizaci /dz/ nedochází ani v původním kompozitu *budzando* „vychytralý“ (< **but+džan-d-o*, sestávající z kvantifikátoru *but* „mnoho“ a participia slovesa „vědět, umět“), a to na rozdíl od prefixálních derivátů od slovesa „vědět, znát“, např. *do-zan-pe(š)* „dozvědět se“. Ze synchronního hlediska tedy mluvčí uvedený lexém jako kompozitum pravděpodobně už neanalyzuji.

(ʃ[s^h]aʃ) „romská dívka, dcera“. Na rozdíl od obou výše analyzovaných změn místa artikulace sibilant (odd. 2.3–2.4) je tedy zde probíraná změna způsobu artikulace nejen podmíněná, ale i selektivní, v tom smyslu, že není obecně aplikována na všechny sibilanty téhož místa a způsobu artikulace.

Další omezení frikativizace /dz/ spočívá v tom, že se nevyskytuje ve všech lokálních varietách severogemerské romštiny (roštárská a slavošovská varieta tuto inovaci vůbec nemají) a že v těch, ve kterých se vyskytuje, není povinná. Fakultativnost inovace vede ke vzniku synchronní variace, kdy znělá prealveolární frikativa /z/ je volnou, nekomplementární alternativou (alofonem) znělé prealveolární afrikáty /dz/ v iniciální pozici, např. *dza-* ~ *za-* „jít“. Frikativizace iniciálního /dz/ má navíc různý geografický rozsah u různých lexémů, a šíří se tedy jak geografickou, tak lexikální difuzí. Lexémů, resp. lexikálních rodin, které splňují podmínku iniciálního výskytu původní znělé prealveolární afrikáty, je omezený počet. Vedle jediné doložené lexikální rodiny, v níž je /dz/ v severocentrální romštině původní, totiž lexému *dzár* „chlup“ a jeho derivátu *dzaralo* „chlupatý“, je to několik lexikálních rodin, v nichž /dz/ vzniklo anteriorizací postalveolární afrikáty /dʒ/ (odd. 2.4): *dza-* „jít, jet“ a jeho prefixální deriváty; †*dzamutro* „zet“ (k rekonstruovanosti formy viz níže); *dzan-* „vědět, umět“ a jeho prefixální deriváty; *dzéno* „osoba“ a †*dzéni* „ženská osoba“; *dzi* „až do“; *dziv-* „žít“, *dzivipen* „život“, *dzido* „živý“ a *préko* †*dziduv-* „přežít, prožít“; *dzukel* „pes“, †*dzukli* „fena“, *dzuklóro* „pejsek“ a *dzuklano* „psi“; *dzungálo* „ošklivý“ a *dzungále* „ošklivé“; *dzuv* „veš“, †*dzuvoli* „žena“ a †*dzuvlikáno* „ženský“. Ne všechny tyto lexikální rodiny jsou v našich datech bohužel doloženy ve všech lokálních varietách.

Zdaleka největší lexikální rozsah i relativní frekvenci má frikativizace /dz/ v nejsevernějších varietách severogemerské romštiny, v dobšinské a rejdovské. V obou varietách jsou doloženy frikativizované podoby lexémů *za-*, *zan-* (v Rejdové jediné tak), *zeno*, *zi*, *zukel* (v Rejdové jediné tak) a jejich derivátů. Frikativizované tvary frekventovaného lexému *dza-* ~ *za-* „jít, jet“ jsou v dobšinské varietě více než dvakrát častější než tvary nefrikativizované (celkem 156 dokladů), v rejdovské (celkem 53 dokladů) je u tohoto lexému podíl frikativizovaných tvarů ještě výraznější. U ostatních z uvedených lexémů jsou poměry různé: např. v dobšinské varietě mají u *dzan-* ~ *zan-* „vědět, umět“ a *dzi* ~ *zi* „až do“ obě podoby srovnatelnou frekvenci, zatímco u *dzéno* ~ *zeno* „osoba“ a *dzukel* ~ *zukel* „pes“ výrazně převládají nefrikativizované varianty. V dalších lexémech se pak obě severní severogemerské variety neshodují. Zatímco v rejdovské máme doloženo jediné frikativizované *ziv-* „žít“ a *zuv* „veš“, v dobšinských dokladech je u těchto lexémů důsledně nefrikativizované *dziv-* a *dzuv*, a to u všech konzultovaných mluvčích. Nefrikativizované jsou také dobšinské lexémy *dzungalo* „ošklivý“ a *dzuvlikano* „ženský“, jež nejsou v rejdovské varietě doloženy. U lexému *dzar* ~ *zar* „chlup“ má naopak rejdovská romština doloženu jediné nefrikativizovanou podobu a dobšinská jediné frikativizovanou.

V dalších čtyřech varietách severogemerské romštiny, totiž henckovské, betliarské, ochtinské a teplické je frikativizace /dz/ výrazně řidší svou frekvencí a je převážně omezena na nejfrekventovanější lexémy: *za-* „jít, jet“ (v Betliaru však jediné *dza-*), *zan-* „vědět, umět“ a zřídka i *zi* „až do“ (doloženo jen v Betliaru). Pozoruhodné je, že jeden – nejspíš ne příliš frekventovaný – lexém má jediné frikativizovanou podobu *zamutro* „zet“ ve všech severogemerských varietách, kde je doložen. Z uvedené distribuce plyne, že frikativizace iniciálního /dz/ se postupně šíří jak lexikálně, tak geograficky: z nejsevernějších variet severogemerské romštiny, kde se zjevně nachází centrum této inovace, Slánskou dolinou směrem k jihu. Frikativizace v ochtinské a teplické romštině v údolí řeky Štítník může být nezávislá.

Frikativizace /dz/ je v každém případě inovací nedokonanou, a to i v obou nejsevernějších severogemerských varietách. Na druhé straně však existence prefigovaných forem typu *do-za-* „dojít, dorazit“ a *pre-za-* „přejít, projít“ s intervokálním výskytem frikativy /z/ ukazuje, že ta se zde – jakožto varianta k afrikátě /dz/ – stala součástí lexikální reprezentace daného morfému a že změna /dz > z/ (už) není jen „postfonologickým“ procesem při produkci řeči. Vzhledem k tomu, že v severogemerské romštině došlo už dříve v důsledku posteriorizace k zániku znělé prealveolární frikativy /z/ (odd. 2.3), vzniká frikativizací tato hláska, jakožto alofon /dz/, zcela nově. V této souvislosti se ovšem nabízí otázka po případné souvislosti mezi měrou frikativizace /dz > z/ a absencí adaptace /z/ v novějších slovakismech v jednotlivých varietách severogemerské romštiny. Zdá se, že ve varietách, kde frikativizace není doložena (Slavošovce a Roštár), je slovenská znělá prealveolární frikativa /z/ častěji adaptována jako postalveolára, zatímco ve varietách, kde je frikativizace frekventovaná a rozšířená (Dobšiná a Rejdová), zachovává se prealveolární /z/ v novějších slovakismech výrazně častěji. Byť není jasné, zda a případně jaký mezi oběma jevy existuje kauzální vztah, poskytuje přítomnost /z/ v recentních přejímkách potenciál pro fonologizaci /z/ vzniklého frikativizací, tj. pro jeho reanalýzu jakožto plnohodnotného fonému.

2.8 Chronologie změn

Relativní chronologizace obou hlavních, pro vymezení severogemerské romštiny definičních hláskových posunů, totiž posteriorizace prealveolárních frikativ (odd. 2.3) a anteriorizace postalveolárních afrikát (odd. 2.4), není na základě výsledného stavu možná. Byť obě změny zasahují místo artikulace sibilant, a jeví se tak z hlediska fonologické systematiky jakožto propojené, nemusely proběhnout paralelně, nýbrž jedna mohla následovat po druhé: pokud posteriorizace předcházela anteriorizaci, byl mezistav charakterizován přítomností postalveolárních (avšak nikoli prealveolárních) frikativ a obou druhů afrikát, tj. /š ž – c dz – č ěh dž/; pokud byl sled změn opačný, byl mezistav charakterizován přítomností obou

druhů frikativ a prealveolárních (avšak nikoli postalveolárních) afrikát, tj. /s z – š ž – c ch dz/. Také vzhledem k tomu, že obě inovace jsou reflektovány ve starších slovákismech (odd. 2.5), je pravděpodobné, že proběhly *in situ*, v době po usazení mluvčích romštiny v severogemerské oblasti v 18. století. Skutečnost, že obě změny mají zcela totožný geografický rozsah (a nejsou tedy doloženy žádné lokální variety, kde by jedna z nich proběhla, a druhá ne) ukazuje spíše na souběh obou posunů a jejich difuze v rámci jednotného časového rámce.

Frikativizace /dz/ v části severogemerských variet (odd. 2.7) zasahuje i ty znělé prealveolární afrikáty, jež vznikly z postalveolárního /dž/, a musela tedy začít probíhat až po jeho anteriorizaci, např. *zamutro* < †*dzamutro* < **džamutro* „zeť“.

2.9 Motivace změn

V romštině obecně je mnoho hláskových změn motivováno kontaktem s jazyky neromských populací, přesněji řečeno fonologickou konvergencí v důsledku bilingvismu mluvčích romštiny v těchto kontaktních jazycích (např. Boretzky, Igla 1993: 25–48; Baló 2020). Ačkoli pro severogemerské definiční posuny sibilant (odd. 2.3–2.4) nenacházíme zcela přesvědčivou kontaktní motivaci, pokusím se zde načrtnout jejich možnou souvislost s jednou hláskovou změnou v kontaktních varietách slovenštiny (srov. už Elšík et al. 1999: 303). Pro frikativizaci /dz/ (odd. 2.7) pak nabídnu motivaci interní, tj. kontaktem nemotivovanou.

V nářeční štítnické slovenštině a ve většině lokálních variet slovenštiny slánské (s výjimkou nejsevernějších variet obcí Dobšiná, Rejdová a Vyšná Slaná) splynula praslovenská (palatalizovaná) postalveolární afrikáta /č/ [tʃ] s postalveolární frikativou /š/ [ʃ], např. **č'as* > *šas* „čas“ (Vážný 1934: 292; Pauliny 1954: 108–109). Ve většině tradičních slovenských kontaktních variet severogemerské romštiny tak neznělá postalveolární afrikáta /č/ netvoří pevnou součást systému sibilant, byť dnes dochází k „ústup[u] tohto nápadného zjvu“ a restituci /č/ v některých lexémech (Pauliny 1954: 109).³² Zároveň je v těchto varietách v důsledku změny textová frekvence neznělé postalveolární frikativy /š/ výrazně vyšší než v okolních dialektech (a ovšem i standardní slovenštině) a tento rys je nejspíše součástí jazykových stereotypů v oblasti.

Otevírá se tak možnost, že jak anteriorizace postalveolárních afrikát, tak posteriorizace prealveolárních frikativ v severogemerské romštině může vycházet z těchto kontaktních podnětů. Zaprvé, zánik postalveolárního /č/ v severogemerské romštině lze chápat jako změnu konvergentní v tom smyslu, že zanikl foném, který v kontaktním jazyce chyběl. Zadruhé, relativně vysoká frekvence postalveolární frikativy /š/ v kontaktním jazyce mohla představovat okolnost příznivou pro

32 To je koneckonců zřejmé i z některých severogemerských přejímek z nářeční slovenštiny, jež /č/ musely obsahovat, např. *rocka* „vědro“ ze slovenského *ročka*. Pro další příklady viz odd. 2.5.

posteriorizaci /s > š/ v severogemerské romštině.³³ Platí také, že reflexy obou severogemerských posunů, tj. postalveolární frikativy i prealveolární afrikáty, mají v kontaktním jazyce oporu.

Slabinou první kontaktní hypotézy je skutečnost, že severogemerská anteriorizace proběhla u všech postalveolárních afrikát, bez ohledu na jejich znělost a aspiraci, zatímco v kontaktních varietách slovenštiny znělá postalveolární afrikáta /dž/ nechybí (na druhou stranu však Pauliny [1954: 113] poznamenává, že znělé afrikáty /dž/ i /dz/ mají v gemerských dialektch slovenštiny dosti omezenou distribuci). Bylo by tedy nutné předpokládat, že severogemerská anteriorizace nejméně příznakové postalveolární afrikáty /č/ byla modelem pro paralelní změnu u příznakovějších postalveolár, tedy postulovat zde navíc motivaci v zásadě fonologickou. Pokud chceme uvedenou kontaktní hypotézu zastávat, měli bychom dále předpokládat, že anteriorizace postalveolárních afrikát nejdříve proběhla v jižnějších varietách severogemerské romštiny a až později difundovala do variet nejsevernějších, včetně romštiny dobšinské a rejdovské, kde žádnou konvergentní motivaci nemá.³⁴

Slabinou druhé kontaktní hypotézy je především skutečnost, že kontaktnímu jazyku prealveolární frikativy /s z/ nechybí. Změna by zde tedy byla motivována pouze frekvenčními poměry v kontaktním jazyce, nikoli samotnou absencí zanikajících hlásek. Hypotézu oslabuje také skutečnost, že severogemerská posteriorizace proběhla u obou prealveolárních frikativ, bez ohledu na jejich znělost, a bylo by tedy opět nutné postulovat navíc motivaci fonologickou, totiž předpokládat, že posun nejméně příznakové, neznělé, prealveolární frikativy /s/ byl modelem pro paralelní posun znělého /z/.

Ačkoli tedy nelze kontaktní podnět pro oba severogemerské posuny vyloučit, je zjevné, že jejich motivace má významnou složku interní. Také ve vývoji dalších jazyků jsou obdobné hláskové změny doloženy: existují jak příklady nepodmíněné anteriorizace postalveolárních afrikát bez analogické anteriorizace postalveolárních frikativ, některé kontaktně motivované (Kümmel 2007: 201), tak příklady nepodmíněné posteriorizace prealveolárních frikativ (Kümmel 2007: 232). Druhý typ změny je však mezijazykově velmi řídký a na rozdíl od severogemerského

33 Anž bych chtěl z této jednotlivosti cokoli vyvozovat, rád bych v této souvislosti upozornil na náhodnou mezijazykovou shodu mezi *šo „co“* (< *čō) ve slánské slovenštině a *šo „co“* (< *so) v severogemerské romštině.

34 Uvedená kontaktní hypotéza není v rozporu se skutečností, že ztráta postalveolárních afrikát nezasáhla sousední jihozápadogemerský dialekt romštiny, jež je také v kontaktu se slovenskými varietami, ve kterých praslovenské /č/ zaniklo. Na většině území jihozápadogemerské romštiny, včetně oblastí bezprostředně sousedících se severogemerskou romštinou (v údolí řeky Muráň zhruba na jih od Revúce), totiž ve slovenštině vzniklo /č/ sekundární, asibilací z původních palatálních plovůz v některých jejich výskytech, např. **fičo* > *čičo* (Vážný 1934: 291–292; Pauliny 1954: 109–110). Potenciální difuze změny ze severogemerské romštiny tedy v těchto varietách nenachází žádnou „poptávku“ po konvergenci. Geografické omezení romské anteriorizace postalveolárních afrikát na oblast, kde pro ni konvergentní motivace existuje, tedy podle mého názoru kontaktní hypotézu nepřímou podporuje.

posunu k němu obvykle nedochází, pokud postalveolární frikativy v jazyce existují už před posteriorizací (Kümmel 2007: 232). Severogemerskou posteriorizací /s z > š ž/ a také absenci nativního /s/, mezijazykově nejběžnější frikativy (např. Nartey 1979: 3–4; Maddieson 1984: 41–43; Gordon 2016: 47), můžeme považovat za typologicky raritní. Řídký, ne-li unikátní je také souběžný výskyt posteriorizace frikativ a anteriorizace afrikát, který by snad bylo možné motivovat percepčním principem rozptýlení kontrastů (např. Liljencrants, Lindblom 1972). Platí také, že výsledné severogemerské systémy nativních sibilant porušují některé typologické generalizace formulované jako jazykové univerzálie (např. že existence afrikáty /c/ implikuje existenci frikativy /s/; Melikishwili 1970: 67).

Naopak mezijazykově poměrně běžná je frikativizace /dz > z/ (Kümmel 2007: 71–72; Žygis et al. 2012: 307–309) probíhající v některých severogemerských lokálních varietách. Změna afrikáty ve frikativu patří mezi změny lenizační (např. Kirchner 2004), motivované artikulační ekonomií. Skutečnost, že v severogemerské romštině je frikativizována jediné znělá prealveolární afrikáta /dz/, a nikoli také neznělé afrikáty téhož místa artikulace, tj. /c/ a /ch/, nachází fonetickou motivaci v kombinaci několika artikulačních faktorů, jež činí produkci znělých afrikát obzvláště náročnou (Žygis et al. 2012: 312–313, 326–327). Také fakt, že /dz/ je v severogemerské romštině frikativizováno jediné iniciálně, zřejmě souvisí s větší artikulační náročností iniciálních znělých afrikát oproti mediálním (Žygis 2008: 39; Žygis et al. 2012: 324; srov. též Kümmel 2007: 73–74).

3 Vznik nových sibilant (a související změny)

3.1 Úvod

Systém sibilant v severogemerské romštině je modifikován nejen změnami v rámci tohoto systému (kpt. 2), ale i změnami, jimiž vznikají sibilanty z nesibilantních fonémů. (V dialektu naopak nejsou doloženy změny, kterými by ze sibilant vznikaly nesibilanty.) Takovou změnou, resp. sadou změn je asibilace (neboli „zesykvání“) palatálních ploviv /tʰ ʈh dʰ/ [c cʰ ɟ], kterou ve většině severogemerských variet vznikají postalveolární afrikáty /č čh dž/ [tʃ ʈʃ dʒ] (odd. 3.5). Vzhledem k tomu, že jejich strukturní distribuce ve většině severogemerských variet v zásadě kopíruje distribuci palatálních ploviv, z nichž se tyto afrikáty bezprostředně vyvinuly, bude užitečné vzniku palatál a jejich distribuci před počátkem asibilace věnovat zvláštní podkapitulu (odd. 3.2). Zvláštní pododdíly jsou věnovány také alternativním, tj. jiným než asibilačním, změnám palatál (odd. 3.3–3.4). Zatímco celou sadu palatál můžeme rekonstruovat už pro pre-severogemerskou (viz odd. 2.2) a ještě i pro raně severogemerskou fázi vývoje, další vývoj palatál, jež mají v jednotlivých varietách severogemerského dialektu různé reflexy, budu pro stručnost označovat jako vývoj *postpalatalizační* (podrobení k chronologizaci změn viz odd. 3.6).

3.2 Vznik a distribuce palatál

Oproti praromštině, kde existovala pouze palatální aproximanta /j/ [j] (např. Matras 2002: 56; Elšík, Matras 2006: 70–71), můžeme pro pre-severogemerskou i raně severogemerskou romštinu rekonstruovat plnou sadu palatálních konsonantů: vedle aproximanty také plosivy /tʰ tʰ dʰ/ [c ɟ cʰ], nazálu /ɲ/ [ɲ] a laterálu /ʎ/ [ʎ].

Vznik palatálních plosiv v centrální romštině lze připsat především vlivu maďarštiny (srov. Elšík 2007: 263), zatímco palatální nazála a laterála jsou přítomny i v srbštině/chorvatštině, předchozím kontaktním jazyce centrální romštiny, a mohly tedy vzniknout ještě v předmaďarském období. (Existenci palatální sady v některých dialektch centrální romštiny dále pochopitelně podporuje i jejich následný kontakt s těmi dialekty slovenštiny, kde sada palatál existuje.) Ačkoli palatály – tj. s výjimkou aproximanty – byly nejspíš nejdříve omezeny na materiální přejímky z těchto jazyků (např. sufix *†-kiñ-* ze srbštiny/chorvatštiny nebo hungarismy *†tšivisko* „trn“ < dial. *tyűvisk*, *†dikeri* „zrcadlo“ < dial. *gyűkör*, *†dombra* „žaludek“ < *gyomr-a* „jeho/její žaludek“, *†banda* „mravenci“ < *hangya* „mravenec“ nebo *†mindár* „hned“ < dial. *mindjár*), záhy rozsáhle pronikly také do staršího lexika, a staly se tak integrální součástí fonologie a morfonologie centrální romštiny (viz Elšík et al. 1999: 288–295 pro stručný přehled).

Primárním zdrojem palatál ve starším lexiku rané severogemerské romštiny je koalescence („splynutí“) praromských prealveolár /tʰ tʰ dʰ n l/ [tʰ tʰ dʰ n l] nebo velárních plosiv /k kh g/ [k kʰ g] s bezprostředně následující palatální aproximantou, při níž výsledný segment zachovává většinu fonologických rysů (způsob artikulace, znělost a aspiraci) prvního segmentu, avšak získává palatální místo artikulace původní aproximanty: tj. /tj, kj > tʃ/, /thj, khj > tʃh/, /dj, gj > dʃ/, /nj > ɲ/ a /lj > ʎ/. Tyto související inovace, jež jsou sdíleny v rámci celé centrální (tj. severocentrální i jihocentrální) romštiny, byly změnami zcela pravidelnými. Došlo k nim jak v rámci kořenů (např. **enja* > *†eña* „devět“, **xinj-* > *†xiñ-* „kálet“, **khiľjav* > *†thilav* „švestka“, **paraskjovin* > *†paraštuvin* „pátek“, **patja-* > *†paťa-* „věřit“, **uštj-* > *†ušt-* „vstát, vzbudit se“ nebo **xutj-* > *†xut-* „skočit“), tak především na morfematické hranici před flexivními či derivačními sufixy začínajícími palatální aproximantou: v nezákladních tvarech tzv. jotovaných feminin (např. **rat-ja* > *†rát-a* „noci PL“, **rat-ja-ke* > *†rát-a-ke* „noci DAT“) a zřídka i v plurálu maskulin (např. **angušt-ja* > *†angušt-a* „prsty“); v perfektivních sufixech před sufixy osoby a čísla s výjimkou 3. osoby plurálu (např. **ker-d-jom* > *†ker-d-om* „udělal/a jsem“); v mnoha valenčních slovesných derivátech (např. **bang-jar-* > *†band-ar-* „ohnout“, **dikb-jov-* > *†dith-uv-* „být vidět, vypadat, zdát se“, **gil-jav-* > *†díl-av-* „zpívat“, **pek-jov-* > *†pet-uv-* „péct se“, **sapan-jov-* > *†šapñ-uv-* „moknout, vlhnout“); a v některých dalších derivátech (např. **god-javer* > *†god-aver* „rozumný, chytrý“).

Dalším – o něco méně systematickým – zdrojem raně severogemerských palatál je palatalizace praromských prealveolár před vysokým předním vokálem, tj. /ti >

ťi/, /thi > ʈhi/, /di > dʰi/, /ni > ɲi/ a /li > lʰi/. Tyto související změny představují sadu inovací sdílenou v rámci celé severocentrální (nikoli však jihocentrální) romštiny. Došlo k nim jak v rámci některých kořenů (např. **dives* > ʈdʰiʋeš „den“, **xanig* > ʈxaɲik „studna“, **kolin* > ʈkolʰin „hrud“, **liker-* > ʈlʰiker- „držet, chovat“, **likh* > ʈlʰikh „hnida“, **našti* > ʈnaʂti „nemoc“, **paliker-* > ʈpaɭi(n)ker- „děkovat, zdravít“ a **pativ* > ʈpaʈiv „čest“), tak především na morfematické hranici před flexivními či derivačními sufixy začínajícími vysokým předním vokálem: v základním tvaru substantiv na -i nebo -in, bez ohledu na jejich rod (např. **but-i* > ʈbút-i F „práce“, **god-i* > ʈgód-i F „rozum“, **morth-i* > ʈmorth-i F „kůže [materiál]“, **xol-i* > ʈxol-i F „hněv“, **pan-i* > ʈpán-i M „voda“); v nominativu singuláru feminina u vokálních adjektiv a participií (např. **sast-i* > ʈšaʂt-i „zdravá“, **pher-d-i* > ʈpher-d-i „naplněná, plná“, **nasval-i* > ʈnaʂval-i „nemocná“, **roman-i* > ʈromaɲ-i „romská“); před perfektivním sufixem -il- (např. **lol-il-e* > ʈlol-il-e „zčervenali“, **tav-d-il-e* > ʈtá-d-il-e „byly uvařeny“, srov. též ʈdara-nd-il-e „polekali se“); a před různými derivačními sufixy (např. **džuvl-ikan-o* > ʈdžuvl-ikán-o, **xol-isal-jov-* > ʈxol-iʂal-uv- „hněvat se“, **rat-i* > ʈrát-i „v noci“, **sast-ipen* > ʈšaʂt-ipen „zdraví“).

V několika kořenech s iniciální prealveolárou však palatalizace neproběhla (zvl. *dikh-* „vidět“, *dilino* „hloupý“, perfektivní kmen *d-iɲ-* „dal/a“, *díž* „vězení“, *lidz(a)-* „nést, vést“, *lil* „list, dopis“, *tiro* „tvůj“). V několika dalších kořenech pak byly praromské prealveolární ploskivky už dříve nepravidelně asibilovány v prealveolární afrikáty (zvl. **ajti* > *aci* „tolik“, **keti* > *keci* „kolik“ a **tikno* > *cigno* „malý“; srov. Boretzky 2001: 116), takže nemohly být palatalizovány (a později pravidelně asibilovány v afrikátu postalveolární, viz odd. 3.5). Zcela výjimečná pak je palatalizace prealveolární laterály před středovým předním vokálem /e/, jež je v severogemerské romštině doložena v jediném lexému: **len* > ʈlɛn „řeka“.

Konečně, raně severogemerské palatální ploskivky se v některých případech vyvinuly také z praromských velárních ploskiv před vysokým předním vokálem, tj. /ki > ʈi/, /khi > ʈhi/ a /gi > dʰi/. Palatalizace velár v některých kořenech (zvl. **gili* > ʈdʰiɭi „píseň“, **kiral* > ʈtʰiral „sýr“, **kɲil* > ʈtʰil „máslo“, **kɲiljav* > ʈtʰilav „švestka“) je inovací, která do severogemerské romštiny prokazatelně pronikla difuzí z jihu, nepřekvapí proto, že v dalších kořenech zůstaly praromské veláry v tomto dialektu zachovány (zvl. *kirno* „červ“, *kirno* „shnilý“ a *kirvo* „kmoťr“). V jednom dalším kořeni pak byla praromská velára už dříve nepravidelně asibilována v prealveolární afrikátu (**kin-* > *cin-* „koupit“; srov. Boretzky 2001: 115), takže nemohla být palatalizována (a později pravidelně asibilována v afrikátu postalveolární, viz odd. 3.5). Na morfematické hranici nacházíme palatály místo velár jen v základních tvarech substantiv na -i, zvl. **makɲ-i* > ʈmáʈ-i „moucha“ a **og-i* > ʈvód-i „duše“; a před perfektivním mediálním sufixem, a to pouze u některých sloves, např. **phag-il-e* > ʈphad-il-e „rozbili se“ (ale *šarg-il-e* „zežloutli“). Praromské veláry nejsou před /i/ palatalizovány v mnoha gramatických kontextech, v nichž prealveoláry jsou (např. *kaʂuk-i* „hluchá“, *kaʂuk-iʂaj-uv-* „ohluchnout“ nebo *bik-iben* „prodej“).

V některých případech vedly uvedené změny ke vzniku synchronních morfonologických alternací. Velára alternuje s palátalou pouze ve valenčních derivátech sloves z adjektiv, participií či jiných sloves (např. *bang-o* „křivý, chromý“ → †*band-ar-* „ohnout“ a †*band-uv-* „ohnout se“, †*pék-o* „upečený“ → †*pet-uv-* „péct se“, †*dikh-* „vidět“ → †*dith-uv-* „být viděn, vypadat, zdát se“). Alternace prealveoláry s palátalou je rozsáhlejší: vyskytuje se ve flexi některých tzv. konsonantických substantiv (např. *rat* „noc“ vs. †*rát-a* „noci“, †*angušť* „prst“ vs. †*angušť-a* „prsty“) a v derivátech z nich (např. *rat* → †*rát-i* „v noci“, †*rat-aha* „ráno“); ve flexi adjektiv, participií apod. (např. †*šašt-o* „zdravý“ vs. †*šašt-i* „zdravá“, †*višar-d-o* „otočený“ vs. †*višar-d-i* „otočená“) a v derivátech z nich (např. †*šašt-o* „zdravý“ → †*šašt-ar-* „uzdravit“, †*šašt-uv-* „uzdravit se“, †*šašt-ípen* „zdraví“); a v perfektivních sufixech. Ty ve většině variet severogemerské romštiny zachovávají praromskou prealveoláru v 3. osobě plurálu, v ostatních osobách a číslech však mají palátálu, resp. její reflex (např. †*ker-d-e* „udělali“ vs. †*ker-d'-a* „udělal/a“), a alternují tak v nich vždy prealveolární a (původně) palatální alomorfy (*-d- ~ -d'-, -t- ~ -t'-, -l- ~ -l'-, -n- ~ -ñ-, -in- ~ -iñ-* aj.) s gramaticky podmíněnou distribucí. Podobnou alomorfii jako perfektivní sufixy u lexikálních sloves mají také (kvazi-) perfektivní sufixy v některých tvarech spony, např. †(*e*)*š-t-e* „byli“ vs. †(*e*)*š-t'-a* „byl/a“. Betliarská varieta palatální alomorfy perfektivních sufixů analogicky zobecnila pro všechny osoby a čísla u sloves i spony (např. †*ker-d'-e* „udělali“ a †*eš-t'-e* „byli“), rejdovská pouze u spony (např. †*š-č-e* „byli“ vs. †*ker-d-e* „udělali“).

Také některé další výskyty palatál v severogemerské romštině lze vysvětlit pouze analogickým rozšířením, tj. nikoli prostým hláskovým vývojem. Analogického původu je koncová palatála (nejčastěji, ale ne výlučně, palatální nazála) u mnoha tzv. konsonantických feminin (např. †*cerxeň* „hvězda“, †*ceň* „naušnice“, †*jármiň* „zelí“, †*leň/jeň* „řeka“, †*meň* „krk“, †*papiň* „husa“, †*phabalň* „jabloň“, †*phen* „sestra“, †*žumiň* „polévka“, ale i †*phurd'* „most“), do jejichž základní podoby pronikla z plurálových a nepřímých tvarů, kde se pravidelně vyvinula koalescencí, např. †*phen* (srov. praromské **phen*) podle †*phen-a* (< **phen-ja*) „sestry; sestru“ atd. V některých severogemerských varietách (např. v rejdovské a slavošovské) se zde analogická palatála vyskytuje důsledně, v jiných (např. betliarské a ochtinské) však nikoli, jde tedy pravděpodobně o změnu pozdější než raně severogemerskou.

Vzhledem k tomu, že výskyt palatál na místě praromských velár před sufixálním /i/ je výrazně gramaticky omezen (viz výše), nelze ani v těchto případech jako zdroj palatály vyloučit její analogické rozšíření z gramatických kontextů, kde se pravidelně vyvinula koalescencí: např. †*máth-i* „moucha“ podle †*máth-a* (< **makh-ja*) „mouchy“ nebo †*phad-il-e* „rozbili se“ podle †*phad-uv-* (< **phag-jov-*) „rozbít se“.

3.3 Depalatalizace /t̚ d̚ ñ l̚/

Nejsevernější varieta dobšinská vyniká mezi ostatními varietami severogemerské romštiny rozsáhlou změnou raně severogemerských palatál /t̚ d̚ ñ l̚/ [c j ɲ ʎ] v prealveoláry /t d n l/ [t d n l]. Tuto změnu budu v dalším textu pro jednoduchost nazývat *depalatalizace*, byť stejně oprávněný by byl i termín *prealveolarizace*. V ostatních varietách severogemerské romštiny – až na marginální výjimky a sporadické analogické změny – k depalatalizaci nedochází. Depalatalizace je reflektována i samotnými mluvčími severogemerské romštiny, kteří dobšinskou romštinu označují jako „tvrdou“.

Zcela obecná a nepodmíněná je zde depalatalizace u palatální laterály, a to jak u /l̚/ původu koalescenčního (např. †*thilav* > *čilav* „švestka“, †*mol-a* > *mol-a* „vína“, †*xá-l-om* > *xá-l-om* „snědl/a jsem“, †*xol-ar-* > *xol-ar-* „hněvat“, †*lol-uv-* > *lol-uv-* „červenat“), tak u /l̚/ původu prostě palatalizačního (např. †*koliñ* > *kolin* „hrud“, †*liker-* > *liker-* „držet, chovat“, †*likh* > *likh* „hnida“, †*palí(n)ker-* > *palí(n)ker-* „děkovat, zdravít“, †*len* > *len* „řeka“, †*dzuwl-i* > *dzuwl-i* „žena“, †*našval-i* > *našval-i* „nemocná“, †*lol-il-e* > *lol-il-e* „zčervenali“, †*xol-išal-il-e* > *xol-išal-il-e* „rozhněvali se“ nebo †*gul-ipen* > *gul-ipen* „sladkost“). Téměř obecná depalatalizace proběhla také u palatální nazály (např. †*xiñ-* > *xin-* „kálet“, †*romñ-a* > *romn-a* „romské ženy, manželky“, †*d-iñ-om* > *d-in-om* „dal/a jsem“, †*xaniñ* > *xanik* „studna“, †*páñ-i* > *pán-i* „voda“, †*khabñ-il-e* > *khabn-il-e* „otěhotněly“, †*terñ-ipen* > *tern-ipen* „mládit“). Jediný případ palatální nazály zachované v dobšinské romštině je v rámci číslovky *eña* „devět“.³⁵

Naopak poměrně komplexní je v dobšinské romštině vývoj raně severogemerských palatálních plosiv /t̚ d̚/. Palatálu (příp. její asibilovaný reflex, viz odd. 3.5) zachovává v rámci svého kořene naprostá většina lexémů (např. †*dili* „píseň“, †*diveš* „den“, †*paraštuvin* „pátek“, †*paťa-* „věřit“, †*paživ* „čest“, †*poñin-* „platit“, †*xut-* „skočit“), včetně hungarismů (např. †*dikeri* „zrcadlo“, †*dombra* „žaludek“, †*mindár* „hned“), avšak modální částice †*našti* > *našti* „nemoc“ prodělala povinnou depalatalizaci. Ve slovese †*ušt-* [PFV †*ušt-il-*] „vstát“ někteří mluvčí zachovávají palatálu, jiní ji naopak depalatalizují na *ušt-* [PFV *ušt-il-*]; všichni mluvčí pak mají prealveoláru v derivátech *ušt-av-* „budit“ a *ušt-ar-* „šlápnout“.

V gramatických kontextech je depalatalizace palatálních plosiv v dobšinské romštině běžnější. Zcela důsledně jí podléhají perfektivní sufixy ve všech osobách a obou číslech, takže ve výsledku má každý perfektivní sufix jediný, a to prealveolární alomorf (např. †*ker-d-a* > *ker-d-a* „udělal/a“ vedle *ker-d-e* „udělali“

35 V dobšinské romštině se nevyskytují ani palatální nazály analogického původu (např. *phen* „sestra“), a to buď proto, že v této varietě k analogickému rozšíření u relevantních lexémů nedošlo (odd. 3.2), anebo proto, že analogicky vzniklé palatální nazály byly depalatalizovány spolu s těmi, jež se vyvinuly hláskovou změnou. Na druhý, méně ekonomický scénář by mohla poukazovat přítomnost analogické palatály u †*phurd'* „most“.

nebo $\dagger\acute{s}\acute{u}-\acute{t}-a > \acute{s}\acute{u}-t-a$ „usnul/a“ vedle $\acute{s}\acute{u}-t-e$ „usnuli“). Depalatalizace převládá, byť není důsledná, také v rámci komplexního perfektivního sufixu $\dagger-nd-il-$ > $-nd-il-$ (např. $\dagger dukha-nd-il-a$ „zabolelo“, $\dagger baša-nd-il-a$ „zasmál/a se“, $\dagger ladza-nd-il-a$ „zastyděl/a se“, ale řídce i $\dagger\dara-nd-il-a$ „lekl/a se“). K důsledné depalatalizaci dále došlo ve femininních tvarech adjektiv a participií (např. $\dagger\acute{s}a\acute{s}\acute{t}-i > \acute{s}a\acute{s}\acute{t}-i$ „zdravá“ i $\dagger\acute{s}a\acute{s}\acute{t}-a > \acute{s}a\acute{s}\acute{t}-a$ „zdravou“ nebo $\dagger\dzi-d-i > dzi-d-i$ „živá“) a v deadjektivních nominalizacích (např. $\dagger\acute{s}a\acute{s}\acute{t}-ipen > \acute{s}a\acute{s}\acute{t}-ipen$ „zdraví“). Tím se adjektiva liší od substantiv, u nichž zůstává palatála (příp. její asibilovaný reflex, viz odd. 3.5) téměř vždy zachována v celém flexivním paradigmatu (např. $\dagger b\acute{u}\acute{t}-i$ F „práce“ a plurál $\dagger b\acute{u}\acute{t}-a$, $\dagger v\acute{o}\acute{d}-i$ M „duše“, $\dagger \acute{s}lugad-i$ M „voják“, $\dagger phurd$ F „most“) i v derivátech (např. $\dagger god-aver$ „rozumný, chytrý“, $\dagger r\acute{a}\acute{t}-i(k)$ „v noci“ nebo $\dagger \acute{s}lugad-ipen$ „vojna“). K depalatalizaci naopak téměř nedochází u valenčních slovesných derivátů (např. $\dagger m\acute{a}\acute{t}-uv-$ [PFV $\dagger m\acute{a}\acute{t}-il-$] „opít se“, $\dagger m\acute{a}\acute{t}-ar-$ „opít“, $\dagger t\acute{a}-d-uv-$ [PFV $\dagger t\acute{a}-d-il-$] „vařit se“ nebo $\dagger \acute{s}id-ar-$ „spěchat“, ale řídce i $\dagger \acute{s}a\acute{s}\acute{t}-ar-$ > $\acute{s}a\acute{s}\acute{t}-ar-$ „uzdravit“). Lze si všimnout, že v rámci flexe určitého slovního druhu vládne značná důslednost (substantiva mívají palatálu, slovesa a adjektiva naopak prealveoláru), a lze proto předpokládat, že rozsah dobšinské depalatalizace byl do značné míry motivován analogicky.

Jak už napovídá název této podkapitoly, není v dobšinské romštině doložen žádný případ depalatalizace aspirované palatální plozivy / $\acute{t}h/$ [$\acute{c}^h$], a to zřejmě hlavně v souvislosti se skutečností, že tato palatála se vyskytuje jedině v kontextech, kde k depalatalizaci obecně nedochází: v kořenech ($\dagger \acute{t}hil$ „máslo“ a $\dagger \acute{t}hilav$ „švestka“), v substantivní flexi ($\dagger m\acute{a}\acute{t}h-i$ „moucha“ a plurál $\dagger m\acute{a}\acute{t}h-a$) a ve valenčních derivátech (zvl. $\dagger di\acute{t}huv-$ „být vidět, vypadat, zdát se“).

3.4 Delateralizace / $\acute{l}/$

Všechny severogemerské variety s výjimkou dobšinské prodělaly delateralizaci raně severogemerské palatální laterály / $\acute{l}/$, jež splynula s původní palatální aproximantou / $\acute{j}/$. Delateralizace je zde změnou nepodmíněnou a zasahuje jak / $\acute{l}/$ původu koalescenčního (např. $\dagger \acute{t}hilav > \acute{c}hijav$ „švestka“, $\dagger mol-a > moj-a$ „vína“, $\dagger x\acute{a}-l-om > x\acute{a}-j-om$ „snědl/a jsem“, $\dagger xol-ar- > xoj-ar-$ „hněvat“, $\dagger lo\acute{l}-uv- > loj-uv-$ „červenat“), tak / $\acute{l}/$ původu prostě palatalizačního (např. $\dagger kol'in > koj'in$ „hrud“, $\dagger \acute{l}iker- > jiker-$ „držet, chovat“, $\dagger \acute{l}ikh > jikh$ „hnida“, $\dagger pa\acute{l}i(n)ker- > pa\acute{j}i(n)ker-$ „děkovat, zdravit“, $\dagger len > je\acute{n}$ „řeka“, $\dagger dzuv\acute{l}-i > dzuvj-i$ „žena“, $\dagger na\acute{s}va\acute{l}-i > na\acute{s}vaj-i$ „nemocná“, $\dagger lo\acute{l}-il-e > loj-il-e$ „zčervenali“, $\dagger xol-i\acute{s}a\acute{l}-il-e > xoj-i\acute{s}aj-il-e$ „rozhněvali se“ nebo $\dagger gu\acute{l}-ipen > guj-ipen$ „sladkost“). Rejdovská varieta delateralizaci prodělala v naprosté většině kontextů, oproti jižnějším severogemerským varietám má však v několika lexémech doloženu depalatalizovanou laterálu (např. $\dagger le\acute{n}$ „řeka“ a $\dagger pa\acute{l}iker-$ „děkovat, zdravit“), snad v důsledku difuze z nedaleké variety dobšinské.

3.5 Asibilace /tʰ tʰ dʰ/

Raně severogemerské palatální plozivy /tʰ tʰ dʰ/ [c cʰ ɟ] – tj. ty, které (v dobšinské romštině) nepodlehly depalatalizaci – jsou v severogemerské romštině s různou měrou důslednosti v různých lokálních varietách asibilovány v postalveolární afrikáty /č ěh dž/ [tʃ tʃʰ dʒ].

Palatální plozivy (nevyskytují se mezi konsonanty a na konci slova po vokálu) jsou asibilovány bez ohledu na syntagmatický kontext, ve kterém se nacházejí: srov. např. †*tiral* > *čiral* „sýr“, †*tʰil* > *čil* „máslo“, †*diveš* > *dživeš* „den“ na začátku slova před vokálem; †*xuŋla* > *xučja* / *xučla* „vyskočil/a“ po vokálu a před konsonantem; †*prajtin* > *prajčin* „list“, †*morʰhi* > *morčhi* „kůže [materiál]“, †*banduv-* > *bandžuv-* „ohnout se, zahrnout“ po konsonantu a před vokálem; †*pačiv* > *pačiv* „čest“, †*máthi* > *máchi* „moucha“, †*vódi* > *vódzi* „duše“ v intervokální pozici; nebo †*phurd* [c] > *phurdž* [tʃ] „most“ na konci slova po konsonantu.

Vzhledem k tomu, že v severogemerské romštině došlo už dříve v důsledku anteriorizace k zániku /č ěh dž/ (odd. 2.4), vznikají nepodmíněnou asibilací tyto postalveolární afrikáty v předсловenském lexiku zcela nově. Zatímco aspirované /čh/ vzniklo nově bez ohledu na etymologickou vrstvu lexika, neaspirované hlásky /č dž/ před asibilací existovaly jako marginální fonémy v rámci moderních slovákismů (odd. 2.5), a asibilací se tak zásadně rozšiřuje jejich lexikální distribuce a zvyšuje jejich frekvence.

Asibilace palatálních ploziv v rámci předсловenského lexika proběhla zcela důsledně a obligatorně ve dvou zdokumentovaných lokálních varietách, rejšovské a slavošovské, a jen několik výskytů neasibilovaných palatál mají také variety henckovská a roštárská. V dobšinské, ochtinské a teplické varietě jsou palatály zachovávány výrazně častěji, i zde však převládá jejich asibilace. Okrajová varieta betliarská pak v rámci severogemerské romštiny vyniká tím, že téměř důsledně, jen s několika výjimkami, palatální plozivy zachovává. Z geografické distribuce důslednosti a míry asibilace palatál plyne, že se tato inovace v rámci severogemerské oblasti šíří ze svého centra na severozápadě do dalších oblastí.

V míře důslednosti asibilace hraje roli fonologický rys aspirace. Zatímco provedení asibilace neaspirovaných palatálních ploziv vykazuje v rámci severogemerské romštiny značnou variantnost, aspirované /tʰ/ bylo téměř důsledně asibilováno ve všech zdokumentovaných varietách a ve všech lexémech.³⁶ Důsledkem uvedené asymetrie s ohledem na příznak aspirace je mj. fakt, že v betliarské romštině jsou neaspirované palatální plozivy téměř vždy zachovávány (např. *diveš* „den“, *dzídi* „živá“, *našti* „nemoc“, *pača-* „věřit“, *táduv-* „vařit se“,

36 Jedinou výjimkou je idiolekt jednoho mluvčího dobšinské romštiny, který variantně zachovává palatálu v lexému *dičhuv-* ~ *dičhuv-* „být vidět, vypadat, zdát se“; u ostatních lexémů a ostatních mluvčích dobšinské romštiny je doložena jediné aspirovaná afrikáta.

čiral „sýr“), zatímco aspirovaná palatální plosiva je vždy asibilována (srov. *čhijav* „švestka“, *čhil* „máslo“, *máči* „ryba“). Rekonstrukce palatální plosivy jakožto bezprostředního východiska pro dnešní postalveolární afrikátu u aspiráty je zde podpořena nejen analogií k témuž vývoji u neaspirovaných palatálních plosiv, ale i její přítomností v některých etymech v romských varietách bezprostředně na jih a jihozápad od severogemerské romštiny (srov. např. *dithuv-* „být vidět, vypadat, zdát se“, *thil* „máslo“ a *thijav* „švestka“ ve východogemerské varietě obce Pašková; i zde je však asibilované *máči* „ryba“).

Z některých dat dále vyplývá, že v míře důslednosti asibilace hraje roli i fonologický rys znělosti. V ochtinské varietě asibilované podoby výrazně převládají v případě neznělého /t/, zatímco znělé /d/ je asibilováno jen zhruba v polovině svých výskytů. V teplické romštině je obdobný nepoměr ještě zřetelnější. V našich omezených datech z henckovské variety jsou řídké neasibilované výskyty palatálních plosiv omezeny na znělé /d/ (*dži* „píseň“), zatímco neznělé /t/ je v předslovenském lexiku asibilováno vždy. A v betliarské varietě obsahuje jediný doložený případ asibilace neaspirované palatální plosivy (*prajčin* „list“) afrikátu neznělou. Zdá se tedy, že snáze asibilovány jsou palatální plosivy neznělé (a mezi nimi, jak jsme viděli výše, nejsnáze neznělé aspirované), zatímco palatální plosiva znělá této změně podléhá nejméně snadno.

Strukturní distribuce asibilací vzniklých postalveolárních afrikát v rámci předslovenského lexika v zásadě reflektuje distribuci raně severogemerských palatálních plosiv (viz odd. 3.2), s výjimkou těch, které (v dobšinské romštině) podlehy depalatalizaci (viz odd. 3.3). Obecně se vyskytují především na začátku a uvnitř kořenů (např. *čiral* „sýr“, *džili* / *džiji* „píseň“, *dživeš* „den“, *paraščuvín* „pátek“, *pača-* „věřit“, *pačiv* „čest“, *počin-* „platit“, *čhil* „máslo“, *čhijav* / *čhilav* „švestka“, *prajčin* „list“), na konci substantivních kořenů ve všech flexivních tvarech i derivátech (např. *gódž-i* „rozum“ a *godž-aver* „rozumný, chytrý“, *šlugadž-i* „voják“ a *šlugadž-ipen* „vojna, válka“) a ve většině valenčních slovesných derivátů (např. *máč-uv-* „opít se“ a *máč-ar-* „opít“). Oproti tomu v gramatických kontextech, kde v dobšinské romštině došlo k depalatalizaci, vládne v rámci severogemerské romštiny variabilita, přičemž většinová postalveolární afrikáta kontrastuje s dobšinskou prealveolárou, např. *našči* vs. *našti* „nemoc“, *ušč-av-* vs. *ušt-av-* „budit“, *ker-dž-a* vs. *ker-d-a* „udělal/a“, *šašč-i* vs. *šašt-i* „zdravá“ a *šašč-ipen* vs. *šašt-ipen* „zdraví“.

Asibilace palatálních plosiv zasahuje nejen předslovenské lexikon, včetně hungarismů (např. *čivisko* „trn“ < dial. *tyřvisk*, *džikeri* „zrcadlo“ < dial. *gyűkör*), ale i část slovákismů (např. slavošovské *dživo* „divoký“ < *dřivý*, *dódž-in-* „dojít, přijít“ < *dojd-e*, *Oxčina* < *Ochřiná*, *poždž-eder* „později“ < *pozď-ejšie*, *ščeblo* „trochu“ < dial. *steblo*). Některé, snad novější přejímky ze slovenštiny si však i ve varietách, kde byla asibilace v rámci předslovenského lexika dokonána, zachovávají palatální plosivu (např. slavošovské *tieš* „také“ nebo *šedesiat* „šedesát“).

3.6 Chronologie změn

Ze souboru změn probíraných v této kapitole lze jednoznačně relativně chronologizovat pouze vznik palatál (odd. 3.2) a následné postpalatalizační změny: depalatalizaci /t̥ d̥ ñ l̥ > t d n l/ (odd. 3.3), delateralizaci /l̥ > j/ (odd. 3.4) a asibilaci /t̥ ð d̥ > č ě dž/ (odd. 3.5). Vzájemná chronologizace postpalatalizačních změn je naopak nejistá. V případě těchto změn v dobšinské romštině by sice omezený geografický rozsah depalatalizace některých výskytů palatál (inovace převážně omezené právě na tuto lokální varietu severogemerské romštiny) mohl napovídat, že jde o změnu recentnější, než je asibilace palatálních ploziv, avšak nedokonanost asibilace (a tedy variantnost palatálních ploziv a postalveolárních afrikát) v této varietě ukazuje spíše na chronologii opačnou. Podobně dokonanost delateralizace palatální laterály ve větší části severogemerské romštiny (tj. všude s výjimkou romštiny dobšinské) naznačuje, že i tato změna předcházela – v oblasti dosud probíhající – asibilaci palatálních ploziv.

Jaké jsou možnosti relativní chronologizace mezi změnami původních sibilant (kpt. 2) a změnami souvisejícími s vývojem palatál? Jednoznačně chronologizovatelný je pouze vztah mezi obecně severogemerskou anteriorizací /č ě dž > c ch dz/ (odd. 2.4) a asibilací palatálních ploziv /t̥ ð d̥ > č ě dž/ ve většině severogemerských variet (odd. 3.5). Ta totiž dává vzniknout současným postalveolárním afrikátám, a musela tedy začít probíhat až po dokonané anteriorizaci postalveolárních afrikát původních, jinak by původní palatály musely být reflektovány jako prealveolární afrikáty, např. †*paciv* (< *pačiv* < †*pačiv*) „čest“.

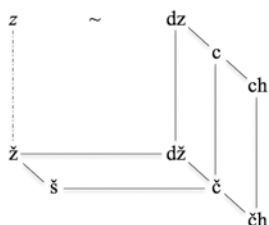
V předchozím textu předpokládáme, že palatály /t̥ ð d̥ ñ l̥/ existovaly už v pre-severogemerské fázi vývoje (odd. 2.2), tj. před oběma hlavními posuny sibilant (odd. 2.3–2.4), jež severogemerskou romštinu vymezují oproti sousedním dialektům, a které proto zařazujeme do fáze raně severogemerské. Tento předpoklad však na základě samotných severogemerských jazykových dat potvrdit nelze. Teoreticky totiž mohly palatály vzniknout až po obou posunech (či jednom z nich): mezistupněm např. mezi praromským **čordjom* „nalil/a jsem“ a raně severogemerským †*chordom* mohl být nejen tvar **čordom* s palatalizací, avšak bez posunu afrikáty, nýbrž i tvar **chordjom* s posunutou afrikátou, avšak bez palatalizace. Druhá možnost se však jeví jako vysoce nepravděpodobná, vezmeme-li v úvahu distribuci palatál v okolních a dalších centrálních dialektech (odd. 3.2). Většina výskytů palatál rekonstruovatelných pro ranou severogemerskou romštinu totiž vznikla v důsledku změn sdílených s ostatními dialekty severocentrální romštiny (a někdy i šire s dialekty jihocentrálními), a je tedy pravděpodobné, že tyto palatalizační změny proběhly ještě před usazením mluvčích romštiny v severogemerském regionu. Byť další výskyty raně severogemerských palatál naopak prokazatelně vznikly v důsledku inovací, které do severogemerské romštiny pronikly difuzí z jihu, tedy až po sedentarizaci mluvčích romštiny v této

oblasti, je samotný vznik sady palatálních fonémů změnou sdílenou s okolními dialekty a postulovatelnou do období před „vydělením“ severogemerské romštiny regionálními fonologickými inovacemi.

Jako nejpravděpodobnější se mi na základě předchozích hypotéz jeví následující chronologie probíraných hláskových změn: (1) nejdříve, v pre-severogemerské fázi vývoje, tj. ještě před „vydělením“ severogemerského dialektu, vznikla sada palatál /t̪ ʈh d̪ ñ l̪/, např. **sutjom* > **sútom* „usnul jsem“, **bichadi* > **bichadi* „poslaná“, **zuminja* > **zumiña* „polévky“, **džukli* > **džukli* „fena“; (2) na území celého dnešního severogemerského dialektu, tj. v raně severogemerské fázi vývoje, proběhla a byla dokonána posteriorizace prealveolárních frikativ /s z > š ž/, např. †*šútom* a †*žumiña*, a anteriorizace postalveolárních afrikát /č ěh dž > c ch dz/, např. †*bichadi* a †*dzukli*; (3) v dobšinské romštině proběhla a byla dokonána depalatizace některých výskytů palatál /t̪ d̪ ñ l̪/ > t d n l/, např. *sútom*, *zumina*, *bichadi* a *dzukli*, zatímco v ostatních severogemerských varietách proběhla a byla dokonána delateralizace palatální laterály /l̪/ > j/, např. *dzukji*; (4) na území severogemerského dialektu započala asibilace palatálních ploviv /t̪ ʈh d̪/ > č ěh dž/, např. *šúcom* a *bichadži* (s inovačním centrem na severozápadě oblasti, kde byla v některých lokálních varietách dokonána) a frikativizace /dz > z/, např. *zukli* / *zukji* (s inovačním centrem na severu oblasti).

3.7 Výsledné systémy

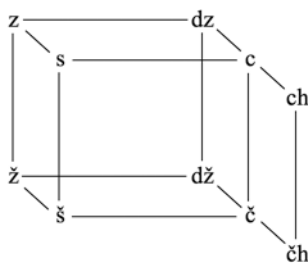
Systémy nativních sibilant (tj. bez sibilant omezených na recentní slovákismy) v dnešních lokálních varietách severogemerské romštiny se v souvislosti s pozdějšími změnami liší od systému raně severogemerského (odd. 2.6). Pro ilustraci těchto odlišností využiju systému rejdivské romštiny, kde byla dokonána asibilace (odd. 3.5), a postalveolární afrikáty /č ěh dž/ v ní tedy existují jako plnohodnotné fonémy, a kde má v důsledku frikativizace iniciální /dz/ frekventovaný frikativní alofon /z/ (odd. 2.7):

Rejdovský systém nativních sibilant sestává z osmi fonémů a jednoho nezákladního alofonu. Opozice znělosti se vyskytuje u postalveolárních frikativ a neaspirovaných afrikát, tj. /š c ě :: ž dz dž/, a opozice aspirace u neznělých afrikát, tj. /c ě :: ch ěh/.

V místě artikulace plnohodnotně kontrastují všechny afrikáty, tj. /c ch dz :: č ěh dž/. V případě obdobného kontrastu u znělých frikativ, tj. /z :: ž/, je však první člen opozice pouhým alofonem (neplnohodnotný kontrast je ve schematu naznačen čerchovaným spojem). Ve způsobu artikulace plnohodnotně kontrastují neaspirované postalveoláry, tj. /š ž :: č dž/, zatímco znělé prealveoláry /z ~ dz/ jsou alofony téhož fonému. Rejdovský systém nativních sibilant obsahuje 50,0 % (= 8/16) možných fonémů (a 56,3 % = 9/16 možných fonů) a 31,3 % (= 10/32) plnohodnotných kontrastů (a 34,4 % = 11/32 všech kontrastů). Je tak výrazně komplexnější a ekonomičtější než systém raně severogemerský (odd. 2.6), avšak stále méně komplexní a ekonomický než systém pre-severogemerský (odd. 2.2); tento vztah platí i pro systémy sibilant v ostatních lokálních varietách.

Do systému sibilant současných variet severogemerské romštiny můžeme integrovat i nenativní sibilanty, tj. ty, které se vyskytují jen v recentních slovákismech (odd. 2.5). Zatímco neznělá prealveolární frikativa /s/ neexistuje v žádném nativním systému, znělá prealveolární frikativa /z/ a postalveolární afrikáty /č/ a /dž/ v některých varietách vznikly i hláskovými změnami, a to buď jen jako nezákladní alofony, nebo i jako plnohodnotné fonémy. Výsledný, integrovaný systém sibilant je ve výsledku totožný pro všechny současné variety severogemerské romštiny (schéma nerozlišuje mezi statutem jednotlivých sibilant jakožto nativních či nenativních):

Tento systém, sestávající z deseti fonémů, je značně symetrický a je přehledně strukturován čtyřmi fonologickými kontrasty. Opozice znělosti se vyskytuje u všech neaspirovaných sibilant, tj. /s š č :: z ž dž/, a opozici aspirace najdeme u všech neznělých afrikát, tj. /c č :: ch ěh/. V místě artikulace kontrastují všechny sibilanty, tj. /s z c ch dz :: š ž č ěh dž/, a ve způsobu artikulace všechny neaspirované sibilanty, tj. /s z š ž :: c dz č dž/. Integrovaný systém je vysoce ekonomický: obsahuje 62,5 % (= 10/16) možných fonémů a 46,9 % (= 15/32) možných fonologických kontrastů.

3.8 Motivace změn

Kontaktní motivace pro vznik sady palatál v centrální romštině byla popsána výše (odd. 3.2), v této kapitole se tedy zaměřím na motivaci změn postpalatalizačních (odd. 3.3–3.5). I pro ně nacházíme přesvědčivé kontaktní vysvětlení. Ve většině tradičních lokálních variet slovenštiny na území severogemerské romštiny byly totiž původní palatály /t̪ d̪ ñ l̪/ [c j ɲ ʎ] nepodmíněně depalatalizovány v prealveoláry /t d n l/ [t d n l], např. *deṭi* > *deti*, *deñ* > *den*, *luḍi* > *ludi* (Vážný 1934: 291; Štolc 1994: 83). Absence palatál v kontaktním jazyce tak vysvětluje probíhající a někde už i dokonáný zánik palatál ve varietách severogemerské romštiny, jejichž fonologické systémy v tomto ohledu konvergují či konvergovaly s nářečním systémem slovenským (Elšík et al. 1999: 304). Zachování (neaspirovaných) palatálních ploviv /t̪ d̪/ v betliarské romštině (odd. 3.5) lze vysvětlit jejich zachováním v betliarské slovenštině, v níž jsou důsledně depalatalizovány pouze palatální sonory /l̪ ñ > l n/, zatímco palatální plovivy /t̪ d̪/ jsou převážně zachovány (Vážný 1934: 291). Další komentář vyžaduje především podoba reflexů raně severogemerských palatál, jež se ve většině variet severogemerské romštiny liší od reflexů slovenské depalatalizace.

Delateralizace /l̪ > j/ je změnou mezijazykově běžnou (např. Kümmel 2007: 90–91). V severogemerské romštině palatální laterála navíc splývá s existujícím fonémem, jenž existuje i v kontaktním fonologickém systému. Roli v šíření změny mohla hrát také geografická difuze z dialektu východogemerského a jižních variet jihozápadogemerských. V nich je změna přímo motivována kontaktem s maďarským dialektem, kde delateralizace původního <ly> [ʎ] proběhla poměrně nedávno (Presinszky 2011: 213), a koneckonců ani u delateralizace přímo v severogemerské romštině nelze vyloučit vliv staršího maďarského bilingvismu některých mluvčích (odd. 1.3).

Také asibilace palatálních ploviv je mezijazykově dobře doložena (např. Maddieson 1984: 39; Kümmel 2007: 207–210). Vyjdeme-li dále z předpokladu, že mezijazyková frekvence reflektuje míru fonetické „přirozenosti“ segmentů, a ze skutečnosti, že palatální plovivy jsou mezijazykově výrazně řidší než postalveolární afrikáty (srov. Maddieson 1984: 212, 223–224),³⁷ můžeme asibilaci považovat za změnu v tomto smyslu optimalizační. Postalveolární afrikáty /č ěh dž/ v severogemerské romštině před asibilací neexistovaly (odd. 3.6) a navíc neexistují nebo nemají pevné místo ani ve fonologickém systému většiny kontaktních variet slovenštiny (odd. 2.9). Na druhou stranu se však v severogemerských varietách romštiny, v nichž došlo k plné asibilaci palatálních ploviv /t̪ ěh d̪/, nově vzniklé postalveolární afrikáty /č ěh dž/ zařazují do systému

37 V Maddiesonově (1984) vzorku 317 jazyků mají relevantní hlásky následující absolutní frekvenci (v počtu jazyků): palatální plovivy [c] 41, [j] 31 a [cʰ] 16 (s. 212) vs. postalveolární afrikáty [tʃ] 141, [dʒ] 80 a [tʃʰ] 43 (s. 223–224).

sibilant takovým způsobem, že dávají vzniknout dvěma přímým fonologickým opozicím: kontrastu postalveolárních sibilant ve způsobu artikulace, totiž /š ž :: č dž/, a kontrastu afrikát v místě artikulace, totiž /c ch dz :: č ěh dž/. Oproti raně severogemerskému systému, kde postalveolární frikativy a prealveolární afrikáty nebyly v přímé opozici (odd. 2.6), jde o výraznou optimalizaci z hlediska paradigmatické ekonomie a symetrie (odd. 3.7), a pro asibilaci tak můžeme postulovat i motivaci fonologickou. Snazší asibilace neznělé palatální plozivy /t/ vzhledem ke znělé /d/ (odd. 3.5) má artikulační motivaci (Hall, Hamann 2006: 1217). Nejdůslednější asibilace aspirované palatální plozivy /tʰ/ v severogemerské romštině může souviset s relativně nejnížší mezijazykovou frekvencí této hlásky (srov. pozn. 37), a tedy nejnížší měrou její fonetické „přirozenosti“, jež pravděpodobně reflektuje její artikulační komplexnost. Roli v šíření asibilace mohla hrát také geografická difuze ze sousedního dialektu dolnospišského.

Otázka hodná interpretace se týká výjimečného postavení dobšinské romštiny. Proč k depalatalizaci palatál (v případě ploziv jen některých jejich výskytů, viz odd. 3.3) v prealveoláry došlo jediné v této lokální varietě, když kontaktní podmínky pro tuto změnu jsou ve většině variet severogemerské romštiny? Primárním kontaktním jazykem dobšinských Romů je sice už po několik generací slovenština, přesto je pravděpodobné, že v době, kdy německé obyvatelstvo mělo ve městě většinu, tedy do konce 19. století, byli místní Romové běžně multilingvní také v němčině, v níž palatály rovněž absentují (odd. 1.3). Je tedy možné, že za depalatalizaci v dobšinské romštině stojí společný vliv dobšinské němčiny a dobšinské slovenštiny.

Konečně ignorovat nelze ani skutečnost, že většina variet severogemerské romštiny, s výjimkou dobšinské, plně zachovává palatální nazálu (odd. 3.3) přes její absenci v kontaktních varietách slovenštiny. Palatální nazála [ɲ] se ve fonologických systémech jazyků vyskytuje více než dvakrát častěji než palatální plozivy a mnohokrát častěji než palatální laterála; mezi palatálami je častější jen aproximanta [j] (Maddieson 1984: 60, 65, 77; Gordon 2016: 44–49). Maddieson (1984: 65) navíc dochází k závěru, že palatální nazála je mezi nazálami jediná, která (v typologickém smyslu) neimplikuje přítomnost obstruentů téhož místa artikulace. Vyjdeme-li opět z předpokladu, že mezijazyková frekvence reflektuje míru fonetické „přirozenosti“ segmentů, můžeme zdůvodnit zachování palatální nazály (při zániku palatální laterály a zanikání či zániku palatálních ploziv) v severogemerské romštině právě takto.

4 Shrnutí a perspektivy

Severogemerský (tzv. šoškársky) dialekt je soubor blízce příbuzných lokálních variet (a v posledku idiolektů) romštiny na severovýchodě slovenského Gemeru jasně „vydělený“ od okolních dialektů perceptivně výraznou sadou posunů v místě artikulace sibilant. Dialektologicky ho lze charakterizovat jako dialekt severocentrální nářeční skupiny, který byl od usazení Romů v oblasti, tj. od 18. století, silně ovlivňován difuzí inovací z jihu (v posledku z romštiny jihocentrální), podílel se i na mnoha inovacích regionálních, a nebyl naopak zasažen některými inovacemi severními. Kolem roku 1980 započala v některých severogemerských romských komunitách jazyková směna ke slovenštině, a část lokálních variet severogemerské romštiny je tak ohrožena zánikem. Hlavním kontaktním jazykem severogemerského dialektu romštiny byla a je slovenština, nářeční a nověji i standardní, byť dříve byli mluvčí některých variet multilingvní i v maďarštině a němčině. Přímé či nepřímé vlivy všech těchto jazyků nacházíme jak v oblasti lexika a gramatiky, tak v oblasti fonologie, které byl v tomto textu věnován největší prostor.

V této stati jsem podal podrobnou diachronní analýzu fonologického systému sibilant v severogemerské romštině. Ve vývoji fonologického systému jsem rozlišil: výchozí fázi pre-severogemerskou, před „vydělením“ dialektu; fázi raně severogemerskou, definovanou posteriorizací prealveolárních frikativ a anteriorizací postalveolárních afrikát na území celého dialektu; a fázi pozdějších a v současnosti probíhajících hláskových změn, jež vedly k vnitřní diferenciaci dialektu. Vedle podrobné deskripce jednotlivých změn a jejich důsledků pro systémy sibilant v severogemerské romštině jsem také nabídl různě silné hypotézy ohledně motivace těchto změn. Některé změny či aspekty změn lze přesvědčivě motivovat fonologickou konvergencí v důsledku bilingvismu mluvčích romštiny v kontaktním jazyce, jiné změny či jejich aspekty vyžadují vysvětlení interní a odkaz na (artikulačně či percepčně motivované) univerzální tendence hláskového vývoje či strukturní vlastnosti fonologického systému zkoumaných jazykových variet.

Nejméně uspokojivě motivovatelné jsou oba severogemerské posuny místa artikulace sibilant a jejich pravděpodobný souběh v rámci jednotného časového rámce, a to i s ohledem na fakt, že vedou k fonologicky velmi neekonomickému a typologicky raritnímu, ne-li unikátnímu systému sibilant. Vedle fonetického popisu severogemerských sibilant, jenž nebyl cílem této práce, je právě hlubší typologická kontextualizace severogemerských systémů sibilant a jejich vývoje hlavním desideratem pro další výzkum v oblasti fonologických specifik severogemerské romštiny.

Zkratky a symboly

DAT = dativ

dial. = dialektní, nářeční

kpt. = kapitola, kapitoly

odd. = oddíl, oddíly

PFV = perfektivní kmen

PL = plurál

SG = singulár

* = rekonstruovaná podoba

† = podoba rekonstruovaná pro raně severogemerskou fázi vývoje

‡ = neexistující podoba

Literatura

- ARKS 2004 = Radičová, I., Jurásková, M., Kriglerová, E., Rybová, J., Šebesta, M., Mušinka, A. 2004. *Atlas rómskych komunít na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- ARKS 2013 = Mušinka, A., Škobla, D., Hurrle, J., Matlovičová, K., Kling, J. 2014. *Atlas rómskych komunít na Slovensku 2013*. Bratislava: United Nations Development Program.
- Baló, M. A. 2020. Romani phonology. In: Matras, Y., Tenser, A. (eds.). *The Palgrave handbook of Romani language and linguistics*. Cham: Palgrave Macmillan, 199–153.
- Boretzky, N. 1999. Die Gliederung der Zentralen Dialekte und die Beziehungen zwischen Südlichen Zentralen Dialekten (Romungro) und Südbalkanischen Romani-Dialekten. In: Halwachs, D. W., Menz, F. (eds.). *Die Sprache der Roma. Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Klagenfurt: Drava, 210–276.
- Boretzky, N. 2001. Palatalisation and depalatalisation in Romani. *Sprachtypologie und Universalienforschung (STUF)* 54 (2): 108–125.
- Boretzky, N., Iglá, B. 1993. *Lautwandel und Natürlichkeit. Kontaktbedingter und endogener Wandel im Romani*. (Arbeitspapiere des Projekts Prinzipien des Sprachwandels, 15.) Essen: Universität GH Essen, Fachbereich Sprach- und Literaturwissenschaften.
- Clark, J., Yallop, C. 1995. *An introduction to phonetics and phonology. Second edition*. Oxford: Blackwell.
- Clements, G. N. 2003. Feature economy in sound systems. *Phonology* 20: 287–333.
- Červeňáková, H. 1997. Vešeškere romňa. *Romano džaniben* 4 (1–2): 9–11.
- Červeňáková, H. 1998. [úvodní slovo]. *Romano džaniben* 5 (1–2): 3.

- Červeňáková-Lalíková, H. 2001. Pal i káji Sára. *Romano džaniben* 8 (1–2): 96–100.
- Červeňáková-Lalíková, H. 2003. Romňi graješkere petalenca – Pukla – Baxtalo Rom – Párno graj – Lavutári – Romipen. *Romano džaniben* 10 (1): 146–168.
- Dudášová-Kriššáková, J. 2015. *Vývin rusínskeho jazyka a dialektológia. Vysokoškolská učebnica*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove.
- Elšík, V. 2003. Interdialect contact of Czech (and Slovak) Romani varieties. *International Journal of the Sociology of Language* 162: 41–62.
- Elšík, V. 2007. Grammatical borrowing in Hungarian Rumungro. In: Matras, Y., Sakel, J. (eds.). *Grammatical borrowing in cross-linguistic perspective*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 261–282.
- Elšík, V. 2008. *Linguistic questionnaire for the documentation of Central European Romani*. Charles University, Prague.
- Elšík, V., Beníšek, M. 2020. Romani dialectology. In: Matras, Y., Tenser, A. (eds.). *The Palgrave handbook of Romani language and linguistics*. Cham: Palgrave Macmillan, 389–428.
- Elšík, V., Matras, Y. 2006. *Markedness and language change: the Romani sample*. Mouton de Gruyter.
- Elšík, V., Hübschmannová, M., Šebková, H. 1999. The Southern Central (*abi-imperfect*) Romani dialects of Slovakia and northern Hungary. In: Halwachs, D., Menz, F. (eds.). *Die Sprache der Roma: Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Klagenfurt: Drava, 277–390.
- Elšík, V., Beníšek, M., Bodnárová, Z. V přípravě. *The linguistic atlas of Central Romani*.
- Gordon, M. K. 2016. *Phonological typology*. Oxford: Oxford University Press.
- Habovštiak, A. 1962. Vplyv valašskej kolonizácie na stredoslovenské nárečia. *Jazykovedný časopis* 13 (1): 8–27.
- Hall, T. A., Hamann, S. 2006. Towards a typology of stop assibilation. *Linguistics* 44: 1195–1236.
- Hanudelová, Z. 1993. Územné členenie ukrajinských nárečí východného Slovenska. *Slavica Slovaca* 28 (1–2): 178–184.
- Hoenigswald, H. M. 1960. *Language change and linguistic reconstruction*. Chicago: University of Chicago Press.
- Horváthová, M. 2002. *Nemci na Slovensku: Etnokultúrne tradície z aspektu osídlenia, remesiel a odievania*. Dunajská Streda.
- Chelliah, Sh. L., de Reuse, W. J. 2011. *Handbook of descriptive linguistic fieldwork*. Dordrecht: Springer.
- Imre, S. 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jurová, A. 2008. Historický vývoj rómskych osád na Slovensku a problematika vlastníckych vzťahov k pôde („nelegálne osady“). In: Jakoubek, M., Hirt, T. (eds.). *Rómske osady na východnom Slovensku z hľadiska terénneho*

- antropologického výskumu. Zborník vybraných výsledkov projektu Monitoring situácie rómskych osád na Slovensku 1999–2005. Nadácia otvorenej spoločnosti / Open Society Foundation, 131–175.*
- Keményfi, R. 2002. *A gömöri etnikai térmozaik. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változása – különös tekintettel a szlovák–magyar etnikai határ futására.* Komárom & Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutaó Intézet.
- Kirchner, R. 2004. Consonant lenition. In: Hayes, B., Steriade, D., Kirchner, R. (eds.). *Phonetically based phonology.* Cambridge: Cambridge University Press, 313–345.
- Kováč, J., Kováčová, Z. 2013. *Program hospodárskeho a sociálneho rozvoja obce Vlachovo do roku 2013.* Dostupné z: http://www.vlachovo.eu/pdf/phsr_vlachovo.pdf [cit. 2020-08-20].
- Kriššáková, J. 1982. Recenze na Valiska 1980. *Jazykovedný časopis* 33 (1): 90–92.
- Kümmel, M. J. 2007. *Konsonantenwandel: Bausteine zu einer Typologie des Lautwandels und ihre Konsequenzen für die vergleichende Rekonstruktion.* Wiesbaden: Reichert.
- Landsman, R. 1987. Recenze na Valiska 1980. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná*, 36 (A35): 140–141.
- Liljencrants, J., Lindblom, B. 1972. Numerical simulation of vowel quality systems: the role of perceptual contrast. *Language* 48: 839–862.
- Lux, J. 1959. *Dobschau. Eine deutsche Sprachinsel im Karpatenraum.* München: Verlag der Südostdeutschen Kulturwerks.
- Maddieson, I. 1984. *Patterns of sounds.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Matlovičová, K., Matlovič, R., Mušínska, A., Židová, A. 2012. The Roma population in Slovakia. Basic characteristics of the Roma population with emphasis on the spatial aspects of its differentiation. In: Penczes, J., Radics, Z. (eds.). *Roma population on the peripheries of the Visegrad countries. Spatial trends and social challenges.* Debrecen: DIDAKT Kft., 77–104.
- Matras, Y. 2002. *Romani: A linguistic introduction.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Matras, Y., Elšík, V., Hiietam, K., Schubert, Ch., Schrammel B., Sechidou, I. 2001. *Romani dialectological questionnaire.* University of Manchester.
- Matras, Y., White, Ch., Elšík, V. 2009. The Romani Morpho-Syntax (RMS) Database. In: Everaert, M., Musgrave, S., Dimitriadis, A. (eds.). *The use of databases in cross-linguistic studies.* Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 329–362.
- Melikischwili, I. G. 1970. Einige universale Gesetzmässigkeiten in dem System der Affrikaten. In: Dezső, L., Hajdú, P. (eds.). *Theoretical problems of typology and the Northern Eurasian languages.* Amsterdam: Grüner, 65–73.
- Mysičková, M. 2008. *Náboženské svátky v romských rodinách na slovenském Gemeru.* Diplomová práce. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická.

- Narty, J. N. A. 1979. *A study in phonetic universals – especially concerning fricatives and stops*. (= UCLA Working Papers in Phonetics, 46.) Los Angeles: University of California.
- Pauliny, E. 1939. „Mäkké“ nárečie Banskej Bystrice a okolia a jeho vznik. *Carpatica* I, zv. 2, řada A, 309–327.
- Pauliny, E. 1954. Zmeny *č* > *š* a *t*, *d'* > *č*, *ž* v gemerských nárečiach. *Jazykovedný časopis* 13 (2): 108–117.
- Presinszky, K. 2011. A szlovákiai magyar nyelvjárások területei egységei. In: Szabó Mihály, G., Lanstyák, I. (eds.). *Magyarok Szlovákiában VII: Nyelv*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 201–217.
- Royová, K. 1997. *Bez Boha na svete. Bi o Dél po világo*. Bratislava: Slovenské evanjelizačné stredisko pre masmédiá. Překlad do romštiny Jana Báldyová.
- Rožai, G. 2018. Kolonizácia východného Gemera na valašskom práve vo svetle súčasnej a historickej toponymie. *Historica, Revue pro historii a příbuzné vědy* 1: 1–17.
- SLDB 1991 = Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1993.
- SODB 2001 = *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001*. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 2002.
- SODB 2011 = *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2011*. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 2012.
- Štolc, J. 1994. *Slovenská dialektológia*. Bratislava: Veda.
- Tó bik, Š. 1937. Prechodná jazyková oblasť stredoslovensko-východoslovenská. *Sborník Matice slovenskej* 15: 104–130.
- Tó bik, Š. 1957. Členenie a charakteristika gemerských nárečí. In: Štolc, J. (ed.) *Jazykovedné štúdie 2: Dialektológia*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 86–120.
- Tó bik, Š. 2018. *Gemerské nárečia I. Úvod – členenie – charakteristika*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity.
- Valiska, J. 1980. *Nemecké nárečia Dobšinej: príspevok k výskumu zanikania nárečí enkláv*. Rimavská Sobota: Gemerská vlastivedná spoločnosť.
- Vážný, V. 1934. Nárečí slovenská. In: Hujer, O. (ed.). *Československá vlastivěda III: Jazyk*. Praha: Sfinx, 219–310.
- Žygis, M. 2008. On the avoidance of voiced sibilant affricates. *ZAS Papers in Linguistics* 49: 23–45.
- Žygis, M., Fuchs, S., Koenig, L. L. 2012. Phonetic explanations for the infrequency of voiced sibilant affricates across languages. *Laboratory Phonology* 3: 299–336.